

Om Troen og dens Indflydelse paa Jordlivet eller Om Kirke og Stat

Et utrykt manuskript af N.F.S. Grundtvig

Udgivet og kommenteret af Kim Arne Pedersen

Den her foreliggende, ufuldendte tekst er en transskription af Fascikel 85 i Grundtvig-arkivet på Det Kongelige Bibliotek. Teksten er et udkast til et svar på en anmeldelse af Grundtvigs *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng Kbh 1812* (VK 1812), skrevet i Dansk Litteratur-Tidende 1813 af den i teksten omtalte recensent (af Grundtvig fork. R.), der er den teologiske professor Jens Møller (1779-1833). Manuskriptet må - med Grundtvig-registrantens ord - være affattet *efter* Jens Møllers anmeldelse af VK 1812 i nr. 25-29 af Litteratur-Tidende og inden Grundtvigs svar i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn 1813* d. 17/8, 21/8 og 24/8.

Manuskriptet består af 13 læg i kvartformat, nemlig 11 upaginerede dobbeltlæg samt to læg, der indeholder varianter til teksten, et dobbeltlæg og et enkeltlæg. I gengivelsen markerer // sideskift, / / at et ord er overstreget. \ markerer, at et ord er indføjjet i teksten, således at de hører med til den endelige meningsgivende sammenhæng. [ ] markerer, at jeg har tilføjjet en stavelse. >, at Grundtvig retter flere gange samme sted. ..., at ét eller flere bogstaver ikke kan læses. (?) markerer usikkerhed iforbindelse med læsningen.

Angående omstændighederne omkring tekstens tilblivelse henvises til *Fl. Lundgreen-Nielsen: Det handlende Ord: N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1818, Kbh. 1980 I-II, II*. Af øvrige Grundtvigforskere har især Henning Høirup benyttet teksten i afhandlingen *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig. Kbh. 1949*.

Skriftet er overordentlig vigtigt, fordi det rummer det første vidnesbyrd om Grundtvigs bekendte tredeling af de menneskelige erkendevner og disse erkendevners forbundethed med periodiseringen af historien. Skriftet viser samtidig, hvorledes Grundtvig bliver sig denne tredeling bevidst i forbindelse med, at forsvaret for verdenskrøniken fra 1812 tvinger ham ud i erkendelses-teoretiske/religionsfilosofiske overvejelser (se her s. 46-55) i forbindelse med en længere

redegørelse for videnskaberens status og sammenhæng (et svar på Jens Møllers forsøg på at opstille et grundtvigsk idealsamfund, hvor teologien står øverst, og hvor naturvidenskaberne m.m. er forbudte). En egentlig kommentar i stil med kommentaren i Fl. Lundgreen-Nielsens udgivelse af *Blik paa Poesiens Historie og Bernhard Severin Ingemann, Kbh. 1983* havde været ønskelig, men af pladshensyn gives kun de allernødvendigste oplysninger. En teologisk orienteret kommentar til skriftets fremstilling af treheder gives umiddelbart herefter i Kim A. Pedersen: *Metafysik og Aabenbaring. Om de triadiske, respektive trinitariske strukturer i Grundtvigs tænkning 1812-1815*. Udgiveren sigter mod indenfor de nærmeste år at publicere en afhandling, hvori der indgår en behandling af skriftets filosofiske og naturvidenskabelige synspunkter.

Jeg skylder docent, dr. phil. Fl. Lundgreen-Nielsen, Københavns Universitet, tak for hjælp med transskriptionen, og professor, dr. Klaus Bohnen, Ålborg Universitetscenter, tak for hjælp med eftervisningen af Lessing-citatet s. 39.

Læg 1 v R. bemærker meget rettelig at min Bestræbelse i hin Bog fornemmelig gik ud paa Historiens Sammenhæng, dog ei, som han siger, at bringe den derind, men at vise den deri, thi derom ere vi aldeles enige, at den veiledende Idee maa synes givet af Historien selv, og ingenlunde ved Tvang lægges derind. Ingenlunde tør jeg paastaa altid at have fundet det Glar, om jeg saa maa sige, hvori Ideen speiler sig; men det veed jeg, at ene derpaa gik min Bestræbelse ud, ene derpaa anvendte jeg Flid, thi at indtvinge Noget i Historien, /som ei/ er et Daarskab jeg fuldelig erkiender, et Daarskab der vel kan friste den som vil glimre ved Paradoxer, eller fremkogle en Stadfæstelse paa sine Griller, /el/ eller gjøre noget troligt han ei selv ret troer, men aldrig den, som veed hvad og hvorfor han troer, som ikke behøver ny Beviser, og /ei/ ikke vil søge sin egen Ære, kort for den, det kun er om Guds Ære og Brødres Vel altsaa om *Sandhed* at gjøre. Jeg har herom udtrykt mig// **læg 1 v** paa det Bestemteste i Fortalen, men da jeg veed at Saadant af de /f/ Fleste læses og glemmes, vil jeg her gientage mine Ord.

Efter en kort Udvikling af Troens Nødvendighed for Stat og Videnskabelighed etc. vender jeg saa: Er det maaskee saadanne Betragtninger med hvilke jeg er gaet til Krøniken, og, *efter hvilke* jeg har malet Tidernes Lignelse, for ved jordiske Hensyn at aftvinge Folk

Ærbødighed for Krøniken? Nei visselig, jeg hykler ikke Kristendom, men det gjøre de som med Vantro i Hjertet prise den, fordi de indsee, det var jordisk Vinding at den stadfæstedes i Landene. Min Tro er mig dyrebar, fordi den allene tilfredstiller Hjertets Trang og dets dybeste Længsler, fordi den forliger mig med Gud og mig selv, og giver mig, til Trods for min Syndskyld, Salighedens visse Haab. *Min Tro er mig vis*, fordi jeg, ved at eie den, har fornummet, at Jesus er /O/ Faderens Ord og Tunge; - thi den Tro har udrevet, hvad Menne-skekløgt er for ringe til, givet mig Had til hvad Syndigt jeg elskede høiest, givet mig Kiærlighed til Aandernes Fader midt under// **læg 1 r2** Trængsel, Glæde midt i Bedrøvelsen, Kiærlighed til mine Brødre og Frimodighed til at trodse Verden, ja Døden og Djævelen, naar det skal giælde. Jeg troer ikke længere *blot* fordi jeg klarlig skuer Sandheden af Propheternes Spaadomme og Apostlenes Vidnesbyrd, langt mindre fordi jeg seer den ganske Krønike stadfæste de hellige Skrifter, det vidste jeg ikke, da jeg blev Kristen. Det *veed* jeg, at Ingen, som ikke *vil* tro paa Guds aabenbare Søns Navn, kan see Livet, *fordi Guds Vrede bliver over ham*, hvad kommer det da egentlig mig ved, hvilken Skikkelse den Tro giver det udvortes Jordliv? Giennem megen Trængsel bør det os at indgaae i Guds Rige, og alle de som vil leve gudelig i Christo Jesu skal forfølges, om da Christendom kuld-kaster eller opreiser Stater og Troner etc etc salige ere de som forlade sig paa Ham!

Efter en saa utvetydig Erklæring, og jeg tør sige, saa gyldigt et Vidnesbyrd om, at det ei kunde være *min Villie* at dreie eller tvinge Begivenhederne til Høire eller Venstre, burde R. ei heller formode en saadan Daarskab hos mig, og naar da Noget tyktes ham tvungent eller mørkt da hellere dømt at enten // **Læg 1 v2** viiste det sig af Kortheden, eller at noget Menneskeligt var mig vederfaret. Han burde det saameget mere, som han er Christen og er selv vis paa at Guds Forsyns Spor maa være overalt i Tiderne, enten vi see det eller ikke, da han selv maa være vis paa at Troen er Aanden i Menneskelivet, men saa har han ikke gjort og forunderlig vaklende taler han selv om Forsyn og Tro, i det han beskylder mig for Selv\modsigelse og Inconseqvents som vist er min Bogs sjeldneste Brøde.

R. roser det Forsæt at vise giennem Historien, hvorledes den Sandhed bekræftes at Alt hvad der skeer, det Mindste som det Største staaer i Guds Haand, men tilføier at der reise sig mange Betænklichkeiten *imod* dets Udførelse. En saadan skal denne være, at ei allene er

Menneskenes Deeltagelse i Tingenes Gang stor og mangfoldig men udgjør tillige de Led i Begivenhedernes uendelige Kiede, der falde først og tydeligst i Øinene, da det derimod stedse er vanskeligt, ofte misligt og undertiden umuligt for det kortsynede Menneske at opdage hvor Guds Finger umiddelbart (det er uafhængigt af Menneskenes fri og velbevidste // læg 1 r3 Beslutning) begynder at virke.

Vi ville for et Øieblik sætte at dette forholdt sig *gandske* saaledes, da blev det jo dog aldrig nogen Betænkelighed *imod* at opsøge Guds Forsyns Spor i Tiden, men vel et Beviis for at de tit ere vanskelige, ja umulige for os at finde, /men/ og hvem nægter dette, jeg i det mindste ikke, som i min Fortale XX og XXI. frit bekiender det. Spørgsmaalet blev da kun, om denne Vanskelighed bør afholde os fra Arbeidet, og hertil maa jo hver Christen svare det bestemteste Nei. Er det først vist, at Gud styrer Alt saa at end ikke en Spurv falder til Jorden uden Faderens Villie¹, og dette er jo vist for Enhver som *troer* paa en *levende fuldkommen* Gud, da er det ogsaa vist at vi ikke fuldelig forstaa nogen Begivenhed naar vi ikke see den som en Virkning af Guds Styrelse, som et Led i Hans Kiæde, enhver Forklaring af Begivenhederne/s Sammen/ og deres Sammenhæng hvori der ei tages Hensyn paa /Gud/ den styrende Gud, er allerede derfor upaatvivlelig aldeles falsk eller dog ufuldstændig, og at opgive Eftersporelsen af // (læg 1 v 3) Guds Finger i Historien var det samme, som at /opgive/ fortvivle om al Indsigt i Historiens sande Sammenhæng, og ethvert Forsøg paa at hefte den sammen med andre Kroge var Daarskab. Hvert Menneske, som troer paa Gud, maa da, naar han giver sig af med at sammenkiæde Historien og /veed/ har nogen bevidst Hensigt, haabe at finde Spor af Guds Forsyn. Her ere for Tanken to Veie at gaae, skiøndt de i Grunden kun ere een, enten gaer Man ud fra den Vished Man har om Guds Øiemed, og seer til at udfinde hvorledes Begivenhederne have sigtet hertil, eller Man sammenknytter Begivenhederne ved deres /r/ synlige Traade for at see hvad de have sigtet til, og deraf erkiende Guds Øiemeed. Jeg siger at de to Veie ere i Grunden kun een, thi den som gaer ud fra Guds visse Øiemeed maa \dog\ betragte Begivenhederne i alle deres Forholde dersom han vist vil udfinde deres Sted i Kieden, og den som begynder ved Begivenhederne, kan dog ikke glemme hvad Øiemeed Gud maa have dersom han ellers har derom nogen Vished. Spørger der nu, om vi vist kan vide Guds Øiemeed da maa Svaret blive, at Hans // læg 1 r4 Øiemeed er ligesaa vist som Hans Tilværelse, at Gud ei i

Noget kan have andet Øiemeed end *sig selv*, sin egen Uforkrænkelighed og Sandhed og at hans Styrelse i Verden altsaa maa gaae ud paa /at/ Hans Aabenbarelse, paa at erkiendes, æres og lydes af alle selvbevidste Skabninger. Er dette vist, og hvo tør nægte det? Hvo tør give Gud et /Øi/ fremmed Øiemeed, et Øiemeed som ligger uden for Ham i det utænkelige Intet, da er det ogsaa vist, at Hans Styrelse *kan* erkiendes, thi ellers opgav Han sit Øiemeed, nægtede sig selv, og er det da ikke hvert Menneskes ubetingede Skyldighed, ligesom det er den Troendes største Lyst, efter yderste Formue at virke med til Guds Øiemeed, at stræbe frem i Hans Erkiendelse? Maa vi forsømme det, fordi det er vist at vi kun erkiende *stykkeviis*, ligesom Alt for os er stykkeviis indtil det Fuldkomne kommer?² Maa vi forsømme det, fordi vi vide, at ogsaa her, som paa alle Livets Veie, famle og snuble vi, hvor ikke Guds Ords Lys klarlig omskinner vore Fjed og adspredder Mørket³, fordi vi vide, at kun i Guds Lys kan vi // læg 1 v4 see Lys, og skue dog kun i et Speil?⁴

Men Rs Betænkelighed er desuden ei vel grundet og ved Sandheds Lys forsvinder en stor Deel af den Vanskelighed. Det er nemlig saare urigtig at forestille sig Gud og Mennesket som to hver for sig bestaaende Væsner, saa at Gud kun har *Overmagten* og kan, naar han vil, gribe \r⁵ ind i den fremmede Verden; nei Gud har *al Magt*, i Ham leve og røres og ere vi⁶ og vore frieste Tanker og Beslutninger staa ligesaavel i Hans Haand, som de Tilfælde der ere for os de mest uberegnelige og uformodenlige. Fra Evighed af forudsaae Han jo vore Betænkninger og kun ved Hans Kraft ere de som vort hele Liv mulige, Villien kan ophøie sig mod Gud, men det er kun et kraf/tlø/løst Led i Lænken. Vi skal da ikke spørge hvor Menneskets Virksomhed holder op og hvor Guds begynder, men kun spørge om Virkningens Forhold til Guds Øiemeed, thi det er, som Skriften siger, Ham, der virker *alle Ting endog i Alle*⁷. Jeg veed meget vel at /denne/ den menneskelige Hovmod oprører sig mod denne Tale og spørger, hvor er da min Frihed? men jeg maa svare ganske rolig: *din* Frihed er ingensteds udenfor din Indbildning, *Men // læg 2 r1 neskets* Frihed er i Gud, søge den der, hvo som vil være fri! forstaaer Sandheden og Sandheden skal gjøre eder fri⁸, thi vi *kan Intet imod* Sandhed men for Sandhed. Dette er den Hellige Skrifts bestandige, tydelige Lære, det er ogsaa sund Fornufts uimodsigelige Slutning, thi en Gud, og en Kraft, en Virkning, som ikke er Hans, er en bestemt Modsigelse⁹. Vil da Nogen stampe imod Braadden, udlede den Følge

at Gud er Synderen, det faaer han paa sin egen Fare¹⁰, at Gud ikke kan have Deel i Synden, da al Synd er en Gudsfornægtelse det er ligesaa umiddelbar vist, og hvo som da vil være en Djævel, fordi han ikke kan begribe Gud, han bliver det ogsaa, men end ikke det ved sin egen Kraft, kun ved Guds som skrevet staaer: de skal lide en evig Bortkastelse fra Herrens Ansigt og det ved Hans Herligheds Kraft¹¹. Den Christne som tvivler om Guds Virkning i de Onde betænke engang det Sted Joh. II som ogsaa sal. Reinhard¹² fandt saa tvingende, hvor Johannes, efter at have anført de Ord af Chaiphas sagde i en Djævl-menings: det er gavnligt at et Menneske dør // **læg 2 v1** for Folket, at ikke det ganske Folk skal fordærves, lægger til: dette sagde han ikke af sig selv, men da han var det samme Aars Ypperste Præst, spaaede han at Jesus skulde døe for Folket, og ikke for Folket allene, men han skulde og samle til een Hob de Guds Børn som vare adspredte¹³.

Er det nu vist, at Gud virker alle Ting endog i Alle og styrer Alt til sin Ære og Erkiendelse, da kan det ikke omtvivles, at saasandt Han har givet os en skreven Aabenbaring, Han maa ville at Alle skal troe den og at Vantro, denne Aabenbarings Forkastelse, maa være det aldeles usvigelige Mærke paa Fiendskab mod Gud, thi Han kan ikke nægte sig selv og maa altsaa styre saaledes at dens Sandhed kan indsees af Alle dem den forelægges, og at altsaa en Christen maa dømme ethvert Menneske efter det Sindelag han røber mod den Hellige Skrift. Dette har jeg andensteds udviklet, og vil derfor vende mig til R's Paastand at jeg selv intet klart Begreb har om Tro, mener snart et snart et Andet endog pure(?) Overtro dermed¹⁴ og // **læg 2 r2** misbruger det Ord i letsindig Leeg /til/ som en Talisman¹⁵, jeg raaber paa, naar jeg ei veed andet Raad, ja han vender sig ærgerlig fra mig som en Proteus, der hvert Øieblik skifter Aasyn¹⁶. Hvis Skyld nu dette er skal jeg stræbe at udvikle.

R. tilstaaer at der unægtelig er noget sandt i den Sætning, at saalænge Troen er levende hos Folkene, blomstre og trives Staterne, svækkes den, forfalde de, og uddør den forsvinde de; men han laster dels at jeg vil gjøre hver Menneskets Tanke og Bedrift til et Resultat af Troen ene, dels at jeg *indskrænker* Begrebet om Tro til en vis Sekts Tro, og endelig at jeg *udvider* det /t/ selv til Tyrkers og Hedningers Tro.

Disse Ting klinge underlig og heel modsigende, men jeg mener at det Sted R. selv anfører af min Fortale kunde bragt Lys i det Hele.

Mine Ord ere disse (Side XI) At ethvert Folks Bedrift maa have været og blive en Frugt af dets Tro, vil hver Retsindig let overbevises om, thi det kan jo ikke nægtes, at hver Gierning, hvorlidt Man end tænker ved den, er en Følge af Menneskets *Tankegang*, men hvad bestemmer denne, uden Menneskets Hoved // læg 2 v2 -tanke om Forholdet mellem Gud og Verden, det Synlige og Usynlige? Da vores Sjæl ogsaa hører til det Usynlige, maa vi *følgelig* (consequent) vurdere det Aandelige i os efter den Pris vi i det Hele sætte paa noget Aandeligt over os, og i al Fald er det Daarskab at opoffre (for det Aandeliges Skyld) noget Timeligt, naar vi ei tro noget Evigt, at indskrænke og overvinde sig selv, /naar vi/ for Andres skyld, naar Man ikke troer paa en højere Eenhed, hvorfra alt det, der synes enkelt, er udgaet, og hvis uforkrænkelige Lov det er, at Menneskene skal, til trods for Skinnet, bevare denne Eenhed i Ideen som deres kosteligste Arvegods, det er, styres af uegennyttig Kiærlighed. Efter en saadan Betragtning vil /d/ det ikke forundre Nogen, *at enhver Tro paa en usynlig /T/ Guddom*, hvor vildfarende den i Øvrigt var, baade har, efter Folkenes Leilighed, sat Pris paa aandelig Sysse, og virket Kiærlighed, thi en saadan Lov beseigler Hjertets Lov som et Gudomsbrev etc etc indtil: kristen Tro er mest skikket til dette Øie-meed.

Saalidet jeg nu ganske kan bifalde denne // læg 2 r3 Tale, der i al sin Fornemhed dog snakker over sig og bliver forfængelig i *Tankerne*, saa er det dog heraf klart, at jeg, uden at forvirre Begreberne kan tale om Tro hos Tyrker og Hedninger sagtens da hos Chatoliker. At jeg indskrænker Begrebet til en vis Sects Tro er usandt, jeg hører til ingen Sect uden Man vil kalde Christendom en Sect ligesom Jøderne kaldte den fordem, jeg har andensteds sagt det og jeg gientager det her, jeg er kun enig med Luther fordi og hvori han er enig med Bibelen, ligesom han selv høitidelig og ærlig protesterede mod at ansees for /een/ Stifter af nogen Sect, for at føre nogen anden Lærdom end Apostlene /og/ og den ældste Kirke. Enhver som troer ærlig paa den Hellige Skrift og bygger sit Salighedshaab paa Jesum, han har den christelige Tro hvad enten han saa kaldes Chatolisk eller Calvinist eller Lutheraner, det er min oprigtige Bekiendelse, og Ingen skal kunne sige med Rette at jeg i min Bog har frakiendt Nogen // læg 2 v3 christen Troe, fordi han var uenig med Luther, men kun fordi han ikke troede Skriften, fordi han ei bygte sit Huus paa Klippen, som er Christus. Skal jeg sige min hele Mening om Reformationen da er det

den, at mange Ting som vare blevne til skadelig Overtro og Gøgleværk maatte aflægges, men at manges Chatolik, som saae Andet i dem, kunde heri finde god Grund til at blive ved sin Kirke, al /den/ denstund /Stund/ Bibelen ogsaa der formedelst Reformationen igien kom tilsyne som ret Lovbog, ja jeg skammer mig slet ikke ved at sige at der er adskilligt hos den chatolske Kirke som vi ved Christendommens Fornyseelse maatte ønske optagne hos os. Det er ogsaa mit Haab at den Tid ikke er langt borte, da alle rette Christne igien skulle forenes ogsaa udvortes til een Menighed¹⁷. Med dette Sindelag kan jeg vist ikke ynde nogen Secttro, men *Anførerne* for de saakaldte reformeerte Partier maa jeg laste, fordi Grunden til deres Skilsmisse fra Lutherdommen var Selvklogskab, Mangel paa *uindskrænket* Ærbødighed // læg 2 r4 for Bibelen, dog skal Ingen sige at jeg har fradømt enten Zwingel eller Calvin christen Tro. Hvad nu angaaer den Daddel at jeg har udledt Formeget af Troen, da kan det ikke være saa, dersom det er sandt at Gud virker /Alt/ alle Ting i Alle, thi da Tro og Vanthro ere Betingelserne for vort Samfund med ham og vor Udlændighed fra Ham, maa ogsaa de være Betingelserne for to adskillige Virkemaader; /der yttre/ to Retninger, som da forfølges indvortes fra udad med eens Nødvendighed.

Dog, dette forstaae ikke Alle, og jeg vil da see til ret klart at udvikle den nødvendige Indflydelse Tro og Vanthro har paa *Folkenes* Liv og Bedrift og Staternes Skiebne, da det egenlig er herom vi tale. At et Folks aandelige Kraft maa voxte og aftage, ligesom det ved Troen nærmer sig Gud og ved Vanthro fjernes fra Ham, er vist, dersom al Kraft er Guds; at Staterne naar de ei vil befordre Guds Øiemeed, maa befordre det ved Undergang er ogsaa vist, naar Herren regierer; men jeg vil begynde ret langt nede for at Man ei skal slippe med at sige jeg sværmer. // læg 2 v4 Jeg vil begynde ved Noget vi alle kiende, ved *Egennyttens*. Vi veed alle at denne raader enhver af os til ene at see paa vort eget Vel og at vurdere Alt efter Forholdet vi mene det staaer i til samme. Hvad er nu Statens Øiemeed? Herom maa nødvendig være stor Tvist, da Enhver maa, naar han ei vil modsigte sig selv, angive det Øiemeed han rimeligviis kunde have ved at indrette eller indgaae i en saadan, men dog er det ikke vanskeligt at angive hvad det bør være dersom der er en Gud til, og hvad det fornuftigviis maa være. Lad os sætte /en upartisk/ Staten som et fornuftigt Væsen, og da spørge hvad dens Øiemeed kunde være? Troede den paa en Gud, da maatte den søge sit Øiemeed i Ham, have til

Hensigt at være et villigt Redskab i Hans Haand; troede den ikke paa Gud, da maatte Selvopholdelse, /være dens Øiemeed/ et bestandigt, kraftigt Liv, være dens Øiemeed. Nu spørges om den ved hvilket som helst af disse Øiemeed kunde være ligegyldig ved de Enkeltes Sindelag eller hvorledes den maatte fordre at dette skulde være? /Ved det første Øiemeed er det klart at den fordrede et Sindelag som sit eget/ Jeg mener det er klart, at den // læg 3 r1 ved begge Øiemeed fordrede *sit* Sindelag hos de Enkelte, fordrede, at hver Enkelt skulde agte sig som et Lem paa dens Legeme, den selv for en fælleds Sjæl, thi al den Kraft som adskilte sig var jo ei allene et Rov fra den, men et Mordanslag paa dens Liv. Vide vi nu, at hvert Menneskes Egennytte raader, ja driver ham til at ville være sit eget Øiemeed, da indsee vi ogsaa, at de Enkeltes Egennytte staaer i den bestemteste Strid imod Staten, hvilket Øiemeed den saa end har, og Forskiellen bliver kun den at Staten med det gudelige Øiemeed kan være tilfreds med et *lignende* Sindelag hos de Enkelte, den derimod med det *uegennyttige* maatte forgaae, /ell/ naar de Enkelte havde et *lignende* Sindelag, den maa fordre *sit* indplantet i de Enkelte, eller, om det er umuligt, fordre hos dem det gudelige Sindelag den /ei/ selv foragter og som derfor kun er den halv Borgen for Varighed. Vel veed jeg, at Man i vor egennyttige Tid har ganske consequent opstillet et Øiemeed for Staten som skulde være forligeligt med de Enkeltes Egennytte og uafhængigt af deres Sindelag, nemlig: Alles Sikkerhed, men det er klart at just fordi de Enkeltes Egen // læg 3 v1 -nytte fordre dette Øiemeed, kan Staten ikke have det, da den derved samtykte i sin egen Opløsning, fornægtede sig selv, hvilket ingen Fornuft maa, uden for Guds Skyld, naar den troer /en/ paa en Gud. Jeg veed meget vel hvorledes Man har vendt og dreiet for at skjule Brøsten og udsmykke Skygebilledet, dreiet sig i Egennyttens Kiede, af hvilken Man ei vilde ud og hvorinde Man dog ei kunde blive uden at opgive Staten, men jeg behøver ei her at ændse det; thi det er jo vist, at hvad /saa end/ saa end Statens Øiemeed er /maa/ kan den ei ville have et, som tilintetgjør den, eller lammer dens Kraft og fortærer dens Liv, det er jo en nødvendig Betingelse for dens kraftige Liv, at den kan bruge de Enkelte som Lemmer paa sit Legeme og afskiære de visne eller stridige Lemmer uden selv at /opløses/ blive afmægtig eller opløses¹⁸. Nu er det Spørgsmaalet, om den kan naae dette, hvordan saa end de Enkeltes Sindelag \ere\ ved udvortes Midler, eller om den kan give dem et passeligt Sindelag. Begge Dele har Man paastaet, // læg 3 r2

ja endog beraabt sig paa Historien, men at det er aldeles falsk lærer den sunde Fornuft Historien bekræfter det, og hver Stat, som /troe/ prøver derpaa, skal fornemme det. Man har sagt at Staten kunde naae det ved Love, Politie og staaende Hære, men Urimeligheden er jo indlysende, thi ligesom staaende Hære tilkiendegive en bestandig Krig mellem Staterne, saaledes er den Stat, /hvis/ som hjemme skal slaae sin Lid til Politik og Soldater i Krig med sig selv, og et Rige som er uenigt med sig selv kan ikke bestaae, den maa behandle sine besjælede Lemmer som døde Ting, og da dens Liv dog kun er deres forenede Liv, maa den selv ansees for død og virkelig falde i Graven saasnart der kommer et udvortes Stød, hvis den ikke sønderlider sig selv. Dette lod sig klarlig udvikle, det lod sig udvikle hvorledes den staaende Hær, saasnart den hjemme er nødvendig, er /den og/ en egen /s/ Stat, der staar fiend/lig/tlig baade mod Regiering og Folk og maa blive en Røverstat der sælger sig selv til den Høistbydende, opløser alle selskabelige Baand og opluges tilsidst af en anden eller un // læg 3 v2 der gaaer i sig selv. Mange frugtbare Bemærkninger om Rom, om Sparta, om /h/ /S/ Middelalderens Fribyttere baade tilsøes og tillands fremtrænge sig her, men jeg kan ikke her tillade mig Vidtløftighed og mener at Tingen selv ei behøver noget Beviis, da Talen ei er om enten et Uhyre med Statsnavn kan fødes med /M/ Menneskekiød et Aarhundrede længere eller kortere men om en Stat /hvor/ hvis Lemmer ædle og tænkende Mennesker kunde ønske at være.

Spørgsmaalet bliver da om Staten har Midler til Brug, hvormed den kan virke paa Borgernes Indvortes, dæmpe den fiendske Egenytte eller læmpe den til sine Hensigter, saa at Mængden villig anseer sig som Lemmer paa det store Legeme, og Galge og Fængsel kun behøves til Faa. Den har Love og disses Virkning er stor, naar Mængden af Folket indvortes føler sig skyldig til at lyde dem, men liden naar det ei er saa, thi saasnart Mængden er Loven imod, maa den enten tabe sin Kraft, eller hævdes ved en Krigshær. Den har Ærestegn, // læg 3 r3 og der har i mange Stater været et Tidsrum da disse syntes saa virksomme til at fremme villig Lydighed, at Man har regnet dem til Rigets Klenodier, men Historien lærer at de /snart/ kun i deres Nyhed syntes at virke store Ting og blive tilsidst aldeles Legetøi. Mange Aarsager kun/d/ne nu angives hertil, men den fornemste ligger deri, at naar Borgerne forlange Ærestegn, da ansee de sig ei længere som Lemmer paa Statslegemet, men som fremmede

Personer, der have Lov til at fordre Gunst af Staten for en Deel af det de vare forbundne til, at altsaa *Egennytt*en alt er stærk i dem, og Staten ligesom billiger denne Tænkemaade ved Ærestegnet, /tillader altsaa *Egennytt*en som/ køber Tjeneste af *Egennytt*en. Mange Aarsager kan angives hvi denne Skuepenge snart maa falde i Prisen, men de fornemste ere at *Egennytt*en som ikke ved den dæmpes men næres, snart kommer efter at dens Værd kun bestaaer i en Tanke og finder det uklogt for den at opoffre Noget, som den kalder virkeligt, dernæst at naar Staten ved den skal virke paa Mange // læg 3 v3 maa den gives til Mange, og dens Værdie beroer netop paa at den kun gives til Faa. Opdragelse, Undervisning om at Man skal ansee sig som Lemmer paa Statslegemet og om det Tab enhver Enkelt dog tilsidst vilde lide naar Staten faldt sammen, er endelig det Middel hvorved Staten /mere/ mest kan virke paa det Indvortes og dets Vigtighed er uimodsigelig, men da maa det sidste Led afskiæres, saasom det nærer *Egennytt*en, og den Enkeltes *Egennytt*e altid er Staten fiendsk, allermost naar den mest synlig behøver sine Lemmer, naar den fordrer deres Liv og Gods som et frivilligt Offer. Indprænter Man nu Drengen at han skal elske og tjene Staten fordi det er hans eget Gavn, da vil Karlen og Manden, om Undervisningen slaaer Rod, gjøre det til sin Grundsætning at tjene Staten uden at tage sig selv til Skade, og at bevise ham det er til hans Gavn at sætte Livet til eller /b/ hengive sit Gods vil nok falde vanskeligt. Men lader Man nu dette fare, vender Man sig til Indbildningskraften og Følelsen isteden // læg 3 r4 for til Fornuften, da vil Enkelte kunne opflammes, men \om om \ og denne Lue ei, som tiest vilde skee slukkedes alt som Aarene tog til, vil det dog aldrig slaae an paa Mængden, med Mindre Man kunde udrydde dem af deres Forældres Huse og give dem en fælleds Opdragelse, som nogle af Oldtidens Folk¹⁹, og ligesom Dette er i vore Stater vel umueligt, vilde Virkningen ei heller blive hvad den var paa en Tid, da Indbildningskraft og Følelse vare i Almindelighed langt stærkere end nu, og selv \da\ udeblev Virkningen efterhaanden, all\ som Troen forsvandt og Samvittighedens Røst døvedes, og de sidste Idrætsmænd Staten fostrede, hjulpe sædvanlig til at kuldkaste den. Det er da aabenbart at Statens Lemmer maa ansee *Egennytt*en for *deres egen Fiende*, dersom den med Held skal kunne bekjæmpes, men dette er umuligt uden *Tro paa Gud*. Først denne Tro gjør det vist for Mennesket, at han /er/ ikke /sin egen/ maa ville være *sin egen*, først den gjør det vist for ham at Samvittigheden, som Guds//

læg 3 v4 Røst bør være uforkrænkelig og at dens Trudslere ere mere at frygte, end nogen udvortes Trængsel. Jo mere levende Troen er, jo klarere Kundskaben i Troen er om Guds Kiærlighed og Retfærdighed, om Menneskenes Broderskab og den tilkommende Evighed, desmere forener han sig aandelig med Staten som er hans Næste, des villigere opofferer han Alt, selv Livet, og en Stat med lutter saadanne Borgere vilde være evig ung og kraftig, thi den var et Guds Rige.

Disse Ting ere unægtelige og hvo kan da tvivle om at det er af Troen, af Hjertets oprigtige Tro, som virker Kiærlighed vist nok ikke af kolde Formularer og Læbers tomme Ord, som Ingen kan foragte og hade /mere/ stort mere end jeg, at Staten skal vinde Liv Kraft og Bestandighed, og skulde da Historien, skildre Gud i den nægte hvad der er saa upaatvivlelig vist, nægte sig selv.

Dog, alt dette vilde i det mindste R. nok indrømme, thi han finder min Paastand//**læg 4 r1** om Troen ret begribelig, naar jeg ved Tro kun forstod levende religiøse Følelser, grundede paa fast Overbevisning om den naturlige Religions Sandheder, men han mener jeg er saalangt herfra, at jeg endog regner de underligste theologiske Spidsfindigheder til Troen. Foruden det jeg forud har sagt, maa det vel være et gyldigt Modbeviis at jeg taler om Tro /som/ hos Hedninger og Musselmænd²⁰ hvor jo ingen anden kan findes end den R. beskriver. Men er det derfor underligt, at jeg i et Land hvor *Christus* forkyndes ei vil erkiende nogen udenfor Synagogen, for Troende, uden han troer paa *Christus*, *saaledes* som han efter sin Stilling kan kiende ham? Er Christendommen den fuldstændige Sandhed, da kan jo intet sandhedskiærligt Menneske ombytte den med noget Andet, eller rettere bortlægge en Deel deraf, ethvert Menneske, da, som har været Christen i Hjerte og Sind og siger siden at han har den naturlige Religjon er en Løgner, // **læg 4 v1** thi havde de været af os, siger Gud, da vare de vel blevne hos os²¹, og som det er med det enkelte Menneske, saa er det med ganske Folkefærd, naar de *forlade* Christendommen da kaste de Troen, hvo som er af Gud, siger Jesus, hører mit Ord, thi Ordet er ei mit, men Faderens, som mig udsendte, hvo som er af Gud hører Guds Ord, derfor kan I ikke høre mine Ord, fordi I ere ikke af Gud.

Nu haaber jeg det i det mindste vil være R. klart at jeg med Rette bruger Ordet Tro om den naturlige Religjon hos /uomvendte/ ukristnede Folkefærd, og om den aabenbarede hos de kristnede, men før-

end jeg berører de foregivne Modsigelser i det Enkelte, maa jeg omtale Troens og mit eget Forhold til Videnskabelighed.

Dersom jeg ansaae Tro og Videnskab for hinandens uforsonlige Fiender da vilde /vi fattes/ jeg, som Man veed have /mange/ Socrates og mange andre gudfrygtige Mænd fra fordum Tid /paa/p/ paa min Side, dersom jeg// blot paastod at Videnskaberne og de **læg 4 r2** positive Religioner vare nødvendig hinandens Fiender da veed R. bedre end jeg, paa hvilken Skare af navnkundige Mænd jeg kunde beraabe mig. Visselig kunde gudfrygtige Mænd ved et Oversyn af det Forhold hvori Religjon og Videnskab staa /til/ giennem hele Historien, let falde paa den sidste Mening, og deres egen udvortes Erfaring maatte synes at stadfæste begge Meninger tillige. At jeg imidlertid ingenlunde tænker saaledes, mener jeg er aabenbart ikke allene af mine utvetydige Ord, men af min hele Færd, og selv det korte Begreb af Krøniken kunde jeg med saadanne Tanker umulig have skrevet, uden at være i bestemt Modsigelse med mig selv. Alligevel sigtes jeg for at feide paa Videnskabelighed, og ved første Øiekast kunne mine Udtryk saavel om enkelte Videnskaber, som om den *fri* Videnskabelighed, i en Tid som *vores* lettelig give Anledning hertil; men jeg kunde fordre at R. skulde set nøiere efter, og i al Fald ikke overseet Anmærkningen 386-92. hvor jeg udtrykkelig erklærer Videnskabernes Foragt for en sværmerisk Grille og udsiger min Vished at alle Videnskaber baade kan og skal // **læg 4 v2** engang beskues i fuld Enighed med Christendommen²².

Saavidt Rummet tillader skal jeg imidlertid her stræbe klart at udvikle min Beskuelse af disse Ting. Tænke vi os Videnskabeligheden som et levende Væsen, da /maa/ \bør\ dens Attraa være at *vide ret* Beskeed om /Alt det/ alt Det som er, altsaa at finde Sandhed, og til hvilken Side den end vender sig, kan den, *som en saadan Stræben* umulig være Gud eller den sande Tro imod, thi Himlen og Jorden høre Herren til, og naar vi om nogen hvilkensomhelst Ting faae *ret Beskeed* maa vi indsee at den hører Herren til, at den paa sin Viis kundgiør Hans Majestæt og Herlighed, er Hans Aabenbarelse. Derimod er det klart at Videnskabeligheden som et levende Væsen *kan* være vantro, der attraa Kundskab ikke for at faae *ret* Beskeed om Tingene, men enten kun for at forlyste og bryste sig med Kundskaben eller for at faae den Beskeed at der ingen Gud er, og at den i disse Tilfælde er Guds og Troens Fiende, følger af sig selv. Vil Man nu kalde /alt Det aandelig/ al den Syssel aandelig som Sjælen driver

med en /uendelig/ Tankerad, /da/ der rækker ud over det Synlige, da kan Man gjerne, men da er Aandelighed ikke alt /blot/ som *Saadant* noget Godt, /det/ den kan være noget saare ondt; ligesom Skriften lærer os at *Djævelen er en Aand* og maa altsaa drive//**læg 4 r3** blot aandelig Sysse. Hvor den hellige Skrift derimod taler om Aandelighed menes Samfund med Guds Aand, og Man indseer heraf let, at naar en Christen taler om det indvortes Liv hos modsatte Naturer maa han tit være i Forlegenhed for at udtrykke sig bestemt i Korthed, og Ordet aandelig maa staa som tvetydigt dersom Sammenhængen enten ei tydelig forklarer det, eller der ei paa denne agtes nøie. Dette være sagt som i Forbigaaende til Oplysning om den Modsigelse R. vil have fundet ved Brugen af hint Ord, men nu ville vi vende os til hvad der er langt vigtigere, til Betragtning af den Vildfarelse der i den sidste Tid har befængt endog christne Bøglærde, at nemlig - \enhver\ videnskabelig Stræben var agtværdig, fordi den dog er noget Aandeligt, thi denne Vildfarelse forvilder Mennesket aldeles /f/ i hans Domme om Tider, Mænd og Idrætter. Den er en Følge af den /vrangge/ Paastand at Fornuften har i sig en Erkiendelsesevne som den, uden alt andet Hensyn er beføiet, ja forpligtet til at udvikle, og da Udviklingen maa skee giennem Kundskab da at attraa og søge den ubetinget. Noget Sandt ligger // **læg 4 v3** vist nok heri, /ja, rigtig forstaaet lod maaske selv disse Ord sig forsvare/, men i den Forstand Man har taget og anvendt Sætningen er den aldeles vrang, og *derfor* gjorde Kant Forskiel mellem den theoretiske /o/ og den practiske Fornuft, saa at hin blev dennes Tjener, en Forskiel Man naturligviis i Fornuftafguderiets Alder ei har villet erkiende, men som fra Kants Stade havde en baade god og gyldig Grund. Ikke vil jeg her indlade mig paa at udvikle denne, eller vise hvori og hvorfor Kant feilede, men jeg vilde blot minde om at denne grundige, ædru Tænkter ret godt indsaae, at det Man i Almindelighed kaldte Fornuften maatte tages fangen under Troens Lydighed, naar ei dens Sysse skulde vorde et Gøglelespil, ja naar den ei skulde tee sig som Guds og Dydens Fiende²³. Man veed at denne Tænkter derfor ei heller satte mindste Pris paa den Videnskabelighed der ei havde et moralsk Øiemeed, og at han altsaa maatte være enig med mig i Dommen over den mathematiske Kundskabskreds saasart denne vilde være *selvstændig*, /ei/ gjøre Fordring paa anden Rang end Moralens og det borgerlige Livs Tjener.// **læg 4 r4** Min Paastand er da ingenlunde, at nogen Videnskab nødvendig maa lede fra Troen, eller kunde i sin

Fuldkommenhed være dens Fiende, men min Paastand er at enhver videnskabelig Stræben som vil øves for sin egen Skyld er Gud og Troen fiendsk, ligesom jo enhver Tanke vi nære, hver Gierning vi gjøre uden at have Gud for Øie maa være syndig, dersom der er en Gud til. Min Paastand er fremdeles, at visse Videnskaber synes at lede fra Troen fordi deres Forbindelse med den ei er saa aabenbar som andres, og dyrkes derfor helst og mest i vantro Tider. Denne Paastand skulde ikke forundre Nogen, som veed at i det daglige Liv gives Haandtering, som, endskiøndt de i sig selv ei ere syndige, dog synes mere fristende til Synd end Andre, saasom Krohold og Kiøbmandskab, hvorfor disse Haandtering og drives helst og mest i ugudelige Tider, Paastanden skulde end mindre forundre Nogen, som kiender Historiens Vidnesbyrd, og ved at eftertænke Videnskabeligheds Ophav og Gienstande kan vi indsee at det maa saa være.

Astronomiens Gienstand er Himmellegerne, her er ikke Spørgmaalet om, hvad disses Betragtning *kan* lede til, hvad den /selv// læg 4 v4 har ledet /en/ selv enkelte Astronomer til, men om hvad den nærmest leder til, hvad den mest har ledet til? Vide vi det Sidste, da vide vi ogsaa det Første, og nu er det jo vist at den i den ældre Tid ledte til Overtro ligesom i den nyere Tid til Vantro, eller egenlig altid til det Sidste, thi det er ligesaavel Vantro at ophøie Skabningen til Gud som at nægte en Gud; det første er Indbildningskraftens det andet Fornuftens og begge Hjertets Vantro. Ligesom de Gamle /fandt/ \søgte\ i Sol og Stjerner mægtige Væsener, som skulde hjælpe dem mod den sande Gud, /S af/ \i\ deres tause Tale Oplysning, /om/ som skulde hielpe dem til at undvære Guds Bistand i Livet eller /undgaae/ tilintetgiøre Hans Beslutninger²⁴, saaledes fandt de Nyere i Planeterne /urokkelige/ uforanderlige Vandring, i Nødvendigheden af de mest forbausende Omskiftelser og Begivenheder et Beviis paa Verdens Evighed, Beviis paa at en sig selv ubevidst Mekanisme var Hjulet i den hele Tilværelse²⁵, saaledes fandt de Nyeste i Planeterne Gang et Billede paa det salige indifferente Liv, der udvikledes af Kræfternes Strid²⁶, og saamange gudelige Betragtning// læg 5 r1 ninger Man end kan have bygget paa den erhvervede Stjernekundskab, vil dog vist Ingen paastaae at de have udgjort Sjælen i de herskende astronomiske Systemer, men hver Kyndig maa indrømme, at disse stedse ere byggede som selvstændige ofte som /p/ til Trods mod Troen, og det var den personificerte Astronomi, saaledes som den hidtil er drevet der talte giennem Lalande, da han spottelig

sagde: saamange Aar har jeg nu betragtet Himmelen, men den Gud de tale om, har jeg aldrig seet²⁷. Nu skulde jeg mene, at i den Tid da Astronomien dreves saaledes, kunde der ei være *mange* sande Christne blandt dens Dyrkere, og at naar den blev Dagens Orden, maatte Christendom ei være stærk. Heel begribeligt er det ogsaa, at Betragtningen af Ting der synes at raade sig selv og raade over Tidens Gang og Saameget paa Jorden maa være saare skikket til at fjerne Tanken fra den alraadende Gud og saare behagelig for et tænken- de Menneske, der ønsker at glemme sin Gud.

/Mathematiken/ // læg 5 v1 Physiken, der i sin videste Betydning indbefatter Kundskaben om alt det Synlige, ville vi her tage for Kundskaben om de jordiske Synsting og vi vide at dens Begyndelse var aldeles ugudelig som dens Levnet hidtildags for det meste har været. Det forgudede Vand var dens Vugge²⁸, Gudsfor nægtelse dens første Ord, Trolddom og Guldmaeri dens kiæreste Bedrift²⁹ og nu brøler den som en Leviathan fra Bjergstrømmen imod den levende Gud³⁰, det er kortelig dens Levnetssløb. Ingenlunde vil jeg nægte at der ved Betragtningen af det Døde og Levende kan, og maa i hvert gudeligt Sind opkomme mange opbyggelige Tanker, ei heller at især Betragtningen af Dyr og Planter som Alt hvad der har Liv og altsaa beskues i en friere og dog ordnet Vexelvirkning synes skikket til at opløfte Øiet over Jorden /og/ men derfor har ogsaa denne Kundskab afsondret sig og antaget det mærkelige Navn Naturhistorie³¹. /ei/ Dog, skiøndt den saaledes er blevet drevet af adskillige christelige Mænd, ja endog behandlet fra et religiøst Stade, har den dog som Videnskab ei kunnet // læg 5 r2 løsrive sig fra Chymi og Medicin har den med dem maattet stride med Troen. Ligesom de eendrægtige Himmellegemers uforstyrrede Gang syntes at gjøre en Gud unødven- dig, saaledes syntes den jordiske Naturs bestandige Strid at afbevise hans Tilværelse, og de usynlige /Syrer syr eller/ Atomer eller Syrer, Alts Ophav og Ende, syntes at tilintetgiøre Forskiellen mellem Noget og Intet³². /Aldrig har ei heller Physiken/ Sjelden eller aldrig har derfor Physiken været *speculerende*, været Videnskab, uden at spotte eller modsige Troen saavel paa naturlig som aabenbaret Religjon. Sin høieste Punct har den naaet hos Medicineren Schelling som Naturphilosophie, hvor den /i Forbund med Mathematik/ som dynamisk har vundet en frygtelig Størke ved at opsluge alle Videnskaber og paastaar nu at den er vor Gud. Aabenbar driver den nu Troldom med sin Magnetisme som den jo alt for længe siden drev

i Frankerige³³, og skjøndt /dens/ det inderlige Forbund den har kunnet oprette selv med Historie og Erkiendelse af Intelligenten er Beviis for at Timen er nær, da dens Forbindelse med Troen vil // læg 5 v2 indsees, saa er dog dens Forhærdelse saa stor, at selv i det Øieblik den opgiver *sin* Selvstændighed, nægter den Gud³⁴.

Mathematiken, Sjælen i alle disse Videnskaber har i sin saakaldte Reenhed sat sig for at qvadrere Cirkelen og saaledes construere det Kræfternes Parallelogram, hvor Centret kun bliver en Formalitet. Ikke vil jeg nægte at de Figurer hvormed den spiller have deres dybe Betydning, og at Man engang vil faae det Særsyn, at Guds Navn /ogs/ ogsaa staaer i Trianglens Vinkler³⁵, men selv det Utrolige vist alle vil finde heri beviser dog vel at Man ikke hidtil har seet det der, i at Man i Almindelighed aldrig har tænkt sig en Forbindelse mellem Tro og Matematik mulig, og hvad skulde da bevæge en Christen til at dyrke denne Videnskab uden for dens Anvendelse paa det daglige Liv. Hvor da Mathematik bliver et Yndlingsstudium, der er vist ei megen Christendom.

Sproggranskning, siger Lessing, er det dovneste og moersomste Arbeide en Sjæl kan // læg 5 r3 have³⁶, /thi/ og der er Noget deri, thi Man har Tiden for sig og som han bemærker, Man vredes ikke naar Man Intet finder og anseer hvert Fund som en tilsovet Skat³⁷. Naar Man seer bort fra Sproggranskningens /B/ Anvendelse til at forstaa en Bogs Mening og udtrykke sin egen, da synes ingen Tanke-syssel at være mere ubetydelig, hvorfor den og til alle Tider har maattet lade sig spotte Nu er der ingen Tvivl om at den i Historiens Tjeneste kan være saare nyttig og igiennem den /modtage det høie/ have det høieste Øiemeed, ja jeg tvivler ingenlunde paa, at saavel *Ordet* i det Hele, som hvert *Tungemaal* især, engang ret lydelig skal udsige /den/ Guds Pris, hvortil det ret egenlig er skabt; men ligevist er det, at som den hidtil dreves for det meste, havde den kun i de hellige Bøgers Fortolkning en svag Forbindelse med Troen, og hvor den blev Yndlingsstudium er det vist, at Aanden ei havde synderlig Lyst til at tænke paa Gud og de Ting som høre til Guds Rige. Fiendtlig mod Troen viste den sig sjelden, dels fordi det laae i dens Natur i Stilhed // læg 5 v3 at gnave paa sine Skorper, dels fordi den i sit Rustkammer ei syntes at have duelige Vaaben, men i den sidste Tid har den dog taget Mod til sig og sparket til den /dødel/ døende Løve, som i mere end een Mening maatte sige: VIDEOR MIHI BIS MORI³⁸. Den begyndte med at ville hevne sig paa Gud fordi han

forvirrede Tungemaalene³⁹ skiøndt den havde netop denne Gierning at takke for sin Tilværelse og kaldte ham reent ud en Løgner, hvis han ei vilde tillade den at forvirre Hans Ord og dreie det efter Tykke. Bibelen synes at tie, fordi Man ei vilde høre hvad den sagde og hvert Øieblik blev den Skryden dristigere, den kom nu frem med alle /de Skorper den havde gnavet paa/ hine Penneknive, Glosebøger og Pergamenter, skrabede Troen ud og skrev sine hedenske Gloser isteden, hvorved den er kommet til den kritiske Ære og Værdighed den nu besidder.

Historien er den eneste Videnskab, hvis Forbindelse med Troen altid har været indseet, deels fordi den bar Troen fra Slægt til Slægt, deels fordi den havde mange Ting at melde, som vare det gudfrygtige Menneske kiære// **læg 5 r4** Vidnesbyrd om Guds Forsyn og Regiering. At ogsaa den har feidet paa Troen er et Beviis paa, hvor ugudelig og forblindet Mennesket kan vorde, men det er /ligesaameget mod dens Natur, som om en Olding/ tvertimod den Oldings Natur, der var Vidne til Guds mange underlige Gierninger, Hans hellige Aabenbarrelser og synlige Domme, uvillig lod den sig bruge og kun lemlæstet kunde den føres i Strid mod Troen, kun paa Pinebænk kunde den tvinges til at nægte hvad den havde seet, til at lyve paa Gud og Hans Hellige. Bøddelen kalder sig Philosophie. Skulde Man see paa, hvad der Alt har givet sig dette forføriske Navn, da maatte Man være forlegen ved at skulle sige hvad den er, thi hvad har Man ikke kaldt Philosophie, og hvilken Boglærd vil i vor Tid have den Skam ikke at være Philosoph, da Man endog har skrevet Philosophie for Ulærde⁴⁰, ja da Man har havt philosophiske Bogtrykkere, Apothekere og Kandestøbere⁴¹. Spørger Man imidlertid de// **læg 5 v4** egenlige Philosopher af Professjon, hvad de vel har isinde, da hører Man at deres Forsæt er intet mindre end at *udgrunde Alt*, og mærker da at den Beskedenhed Ordet skal forkynde ikke betyder stort og at de ogsaa fra denne Side ligesaavel kunde beholde det Navn deres gamle Frænder førte: Sophister⁴². Jeg maa her gientage, hvad jeg i Bogen har sagt (Side 390) hver Christen maa hade Philosophien, naar den vil være *selvstændig*, thi idet den oplader Munden erklærer den Aabenbaringen for unødvendig, og hvor de ere uenige, for falsk og vise med et Par Ord at den som saadan er Troens erklærede Fiende allerede i sin Begyndelse. Troen er Hjertets Vished om, Gud og vort Forhold til Ham, men Philosophien siger: jeg veed ikke om der er

nogen Gud, det maa først bevises, den nægter altsaa Troen. Den agtsomme Læser vil have bemærket, at hvad der er lagt de andre Videnskaber til Last, egenlig giælder Philosophien, thi kun i dens Tjeneste, kun som speculerende ere de Troens Fiender, ellers ere de som hver anden Syssel hvilken Man kan drive med eller uden Hensyn paa Gud, ligesom Man er til. Philosophie vilde jeg da paa dette Sted helst oversætte ved *Slan// læg 6 r1 [Slang]ekiærlighed*, thi Slangen var den første Tvivler paa Jorden og Tvivl er dens Sjæl⁴³. Nutiden har ikke Ret til /ande/ at forlange andet Beviis herpaa end sin egen Paastand, at alle Religioner vare Philosophien iveien, og sine egne Øine, thi for dem kivedes og kives jo Philosophien med al Tro, og alle ere enige om at den i de sidste Tider ret har blomstret og skinnet i sin hele Glands og utvungne Frihed. Det er slet ikke Spørgsmaalet om enkelte og de største Philosopher have været troende Mænd, men om hvorledes dens Forhold til Troen i Almindelighed har været. Dens Grundsætning er, at Fornuften er ene Sandheds Kilde og Prøvesteen, og saatit den har holdt fast herved, ikke givet efter for Hjertets /S/ Rørelser og den uforklarlige indvortes Stemme, har den enten reentud forkastet Sandheden om Gud, eller forfalsket den, saa den blev en ugudelig Løgn om en // **læg 6 v1** Verdensaand, hvorved Moralitet blev et tomt Ord⁴⁴, eller erklæret Alt hvad som angik det Usynlige for *tvivlsomt*⁴⁵. Naar Philosopher paatog sig Troens Forsvar, da var det altid i vantro, ugudelige Tider, som Philosophien havde hjulpet til at frembringe og udsmykke, da var det Mænd, som i troende, gudfrygtige Tider aldrig vilde givet sig af med at gruble paa egen Haand. Saaledes stode Socrates og Plato fordum, ligesom deres aandelige Frænder Kant og Fichte i vore Dage, i den bestemteste Modsætning til det Man i deres Tid elskede som Philosophie, /thi den fri Gru/ thi de vare reen *dogmatiske* fordrede Tro paa noget Vist og fremforalt paa Menneskets ubetingede /Forpligtelse til/ og ueftergivelige Forpligtelse til at holde Moralloven. En saadan Philosophie bliver aldrig elsket eller yndet i sin Tid, om Man og nok // **læg 6 r2** saameget forguder Stifterne og misbruger deres Navne til Skalkeskjul, thi naar Man forsager Troen paa en positiv Religion er det ikke for at finde Sandhed, men for at blive den kvit, for at raade sig selv og hvad der da skal elskes som Philosophie maa være en Tankebygning, hvori Man /kan/ kan leve som Man vil, en Tankerække der kan søvndynde Samvittigheden, enten ved Tvivl om Guds Tilværelse, eller Hans Retfærdighed, eller om Tilgivelse og Straf. Derfor

var det kun Laanesætninger af Kants Tankebygning Man hyldede og det kun fordi de kunde bruges til at bestride Christendom, derfor har Fichte ikke engang faaet nogen Skole, derfor udbreder Naturfilosofien sig som Kræft og dødt Kiød, thi den er ret egenlig Philosophiens Blomster⁴⁶ saaledes som Viisdom ønsker // læg 6 v2 den erklærer den høieste Modsigelse for den største Fuldkommenhed, og hvad kan da et syndefuldt og syndelystent Menneske vel Meer forlange, det kommer blot an paa at neddæmpe, eller overdøve Samvittighedens Røst, saa er Gud forsonet, thi naar Godt og Ondt stride, da leger Han kun med sig selv, dog nei, da arbeides der paa en personlig Gud; See det er Philosophiens Sprog i sin mandvoxne Alder og dens Forhold til Troen er da vel ikke tvivlsom, men en anden mærkelig Ting er der, hvorpaa Alle kan kiende at Man i /Alm/ det Mindste maa i vor Tid ansee Philosophien for nærbeslægtet med Vantro og Ugudelighed, thi det er jo vist, at Man kan upaaanket tale saa ilde om Gud og Troen som Man vil, men taler Man /Philosophien/ et Haansord om Philosophien da agtes det som en // læg 6 r3 aandelig Majestætsforbrydelse, og det hjælper ikke at Man gjør det i Guds Navn, thi for Philosophien skal Gud selv godtgjøre sin Ret til at være til, og hvorledes skulde Han da have Lov til at tale et Ord imod sin Dommer, ja skal Man tro Philosophien, sin Skaber, thi Gud, saa siger Man, er jo kun en Idee, den speculerende Fornuft har /avlet og/ udklækket paa Feticismens⁴⁷ Rede, eller fundet paa Indifferentenspunkten⁴⁸.

Dog, Gud vil snart godtgjøre Philosophien sin Tilværelse og sit uafhængige Liv og sin fortærende Kraft saaledes, at den /enten/ maa som Troldesæd er, naar Christendom faaer Magt, indflygte i Bjergene og kogle der under Physikens Kaabe⁴⁹, /eller/ medens den rette Philosophie, som // læg 6 v3 Logik beskuer Guds Ords Sandhed i Daglyset og fryder sig i Hans Herlighed. /Her er/ Her er da vel det rette Sted til en utvetydig Erklæring om det Forhold jeg seer Fornuften i til Menneskets Indvortes og hans aandelige Virksomhed, en Erklæring, der er saameget mere passelig, som ei allene Fornuftens Afgudsdyrkere skrige Vee over mig som en Fornuftens Fiende, men selv troende og sindige Mænd have fundet, at jeg talte den for nær. Jeg vil /beky/ begynde med den Tilstaaelse, at uagtet jeg aldrig har sagt at Man ikke maatte bruge sin Fornuft, ei heller ladet være at bruge min, har jeg dog undertiden talt for almindelig, ikke altid sagt, at det kun var den *selvkloge* Fornuft jeg fordømte, ikke nøie skielnet

mellem Fornuftens Visheder og dens rimelige Slutninger. Det er heri gaaet mig, som saamange Christne, der af den Strid deres egen og saamanges Fornuft førte med Troen, sluttede at den *oprindelig* maatte være Troens Fiende, skjøndt de Ædru vel// **læg 6 r4** mærkede at Man maatte skielne mellem kiødelig og aandelig Fornuft, og at Man ved at nedsætte den for dybt i sin oprindelige Tilstand gav /baade Vantro og Sværme/ alle Sværmere Vaaben i Haand. Derfor see vi ogsaa Luther skifteviis nedsætte og forsvare Fornuften, eftersom han havde med Selvkloge eller Drømmere at gjøre og det maatte saa skee, saalænge Fornuften ei havde naaet den Udvikling, at den kunde indsee sine egne Vilkaar⁵⁰. Vi derimod leve virkelig i Fornuftens Alder⁵¹ og for os er det sømmeligt at komme paa det Rene med disse Ting, derfor vil jeg sige mine Tanker, saaledes som jeg bedst veed, og stille det til gudelige Mænds Eftertanke, hvorvidt det lykkes mig at tale ret i det Enkelte, thi i Hovedsagen vil de vist enes med mig.

Al Menneskets indvortes Liv maa henføres til trende Evner: *Følelse*, *Fornuft* og *Indbildningskraft*, det er unægteligt⁵², og høre disse trende oprindelig til Mennesket, da kan heller ingen af dem oprindelig være Sandheds Fiende// **læg 6 v4** ja kan ikke engang være lige-gyldige, men maa tænkes i Sandheden, og kan være saa at sige trende /forsk/ Speile med adskillig Slibning, dygtige til at annamme det Sammes, /Guds/ Skaberens, Guds Billede, hver efter sine Vilkaar. /Tro er jo ikke andet end fuld Vished om Sandheden, som kun er mulig i Erkiendelsen af Gud al Sandheds Kilde, og da denne Erkiendelse maa være al den skabte Aandeligheds Hensigt, maa Tro være noget Fælleds for Alt i Mennesket Sand/ At annamme dette Billede i den muligste Klarhed, at erkiende Sandheden og Gud som Sandheds Kilde, maa da være alt det skabte Aandeliges stadige og evige Hensigt og da Tro, Forvisning om den usynlige Sandhed, er Vilkaaret for al Fremgang til dens Erkiendelse, maa Tro ogsaa være noget Fælleds for Alt i Mennesket, som Ledestjernen og Brændpunkten for al den aandelige Virksomhed, hvorved det trefoldige Billede forklares og forenes til et Billede af den *Treenige Gud*, og saaledes forstaa vi hvad det vil sige, at Mennesket skabtes i *Guds Billede*: Lader *Os* gjøre et Menneske sagde Gud, i *Vort Billede*, efter// (**læg 6 r4**) *Vor* Lignelse (1 Moseb. 1) /Nu at vil tænke sig de tre Evner lige udvikle. Man har paastaet/Vilde Man nu være enig med sig selv i den Paa-stand at Mennesket er endnu, som han skabtes, da maatte Man lige-saalidt kalde Følelse /som/ Indbildningskraft som Fornuften løgn-

agtige, thi Gud kan ligesaa lidt have skabt hiin som denne med Hang til at fornægte Sandheden, ellers fornægtede Han sig selv, men nu er det dog unægteligt at Følelse og Indbildningskraft have Hang til Vildfarelse, og et Fald, der *ikke var uundgaeligt* et Syndefald maa altsaa have havt Sted om ogsaa Fornuften ingen Hang havde til Vildfarelse, men at den har dette, kan jo intet ærligt Menneske nægte. Syndefaldet og dets Udstrækning til Alle hos hvem dets Følger findes, altsaa til alle /Mennesker/ blotte Mennesker, Syndefald og Arvesynd, er Noget, som Fornuften maa forudsætte som Visheder enten den saa kan begribe dem eller ikke, men indseer Man end ikke dette, maa Man dog indsee, at jeg som Christen bestandig maa lade Bibelen styre mine Tanker, og at hine Lærdomme findes// **læg 7 v1** i Bibelen maa hver ærlig Mand tilstaae enten han saa troer dem eller ikke*. /om den/ Man har stridt meget om den /Forand/ Forandring som ved Syndefaldet foregik i Menneskets indvortes Vilkaar og under Skriftens Ledsagelse kunde den Troende her ikke feile i Hovedsagen, nemlig at det indvortes Øie blev forblindet og omtaaget, men her indsee vi vel klarlig Nødvendigheden heraf, thi var Troen Evneres Baand og Lys, /da/ og var Synden hvad Skriften lærer, og Fornuften kan indsee *Tvivilens* Datter, maatte ved dette Brud paa Troen Evnerne blive adskilte og vildfarende, Troen er baade Roer og Ledesteen⁵³ paa det aandelige Skib og borttages den ganske maatte det blive en Spot for Storm og Bølger, ved Faldet derimod bortkastedes den ikke men svækkedes af Tvivlen, og *nødvendig* fulgte /ku/ deraf kun en Vaklen og Usikkerhed som naar Roret er knækket og Magneten misviser⁵⁴. Nu maa// **læg 7 r2** vi ingenlunde tænke os alle Evner *lige* udviklede hos Mennesket i Begyndelsen, han bar Slægten og Spiren til al menneskelig Fuldkommenhed i sig, men /den/Jordlivets Øiemed var os aldeles forborgent, dersom vi ei maatte antage en Udvikling /, der skulde holde lige Skr/ i Erkiendelse der skulde holde lige Skridt med Menneskets Udvikling i Rummet, dets Mangfoldiggjørelse, og hvad der nu i Mennesket var mest /u/ udviklet, kan vi ikke længe tvivle om, hvad enten vi see hen til, hvordan Mennesket maatte være for at kunde falde og dog *opreises*, eller vi adspørge Krøniken som maa aabenbare os den beskikkede Udvikling, Misvisningen fra regnet, eller vi give Agt paa Barnet, der

-----

* Det samme siger et heri saare umistænkeligt Vidne, Prof. Gamborg i Nysa.⁵⁵

med samme Undtagelse maa være et Billede af det nyskabte Menneske, et Menneske i det nyfaldnes Lignelse. Nu vide vi at hos Barnet er *Indbildningskraften* det første Aandelige som vaagner, *Følelsen* det Næste, *Fornuften* det Sidste, og den Deel som egenlig er // **læg 7 v2** den eneste der kan siges at *udvikle sig*. Krøniken lærer os det Samme om Menneske-slægten, da Indbildningskraften unægtelig var det *Herskende* i Oldtiden, *Følelsen* i Middelalderen og *Fornuften* i det /nyeste/ sidste Tidsrum. Vi kan endelig indsee at dersom Mennesket var faldet med udviklet Fornuft, med klar Indsigt i sin Gierning, da havde han været uopreiselig, været en Djævel, og Faldets Historie lærer os udtrykkelig at det var igiennem Indbildning og sandselig Følelse at Mennesket /s/ fristedes og at Fornuften gav sit Minde som et opblæst Barn, der vil lade klog. Hvor frugtbare end disse Bemærkninger ere til Forklaring af Menneskelivet i det Hele, af Poesien og Afguderiet i den gamle Verden, af Helgendyrkelse og Riddervæsen og Klosterliv /i Middelalderen/, og Malerie i Middelalderen, maa jeg dog her gaae alt Dette forbi, og kun lægge Mærke til, at Fornuftens Bestemmelse /var/ visselig var at vorde Sandheds Prøvesteen, men at den, som det mest Indviklede, maatt aller// **læg 7 r3** - mest ubetinget lyde Troen, dersom den skulde udvikle sig i en ret Linie, ja dersom den ei skulde fare aldeles vild. Nu satte den sig imidlertid flux op mod Troen og der stod Mennesket med en levende, /Ind/ men besmittet Indbildningskraft, med en til det Sandselige bundet Følelse og med en barnagtig, *selvklog* Fornuft. Visselig det var kun /at/ venteligt, at Slægten, forvildet i /O/ overtroiske Drømme, svækket og sønderslidt af sandselig Følelse maatte ødelægge sig selv og aldrig naa sit beskikkede Maal. Hvorledes den Gud, som fra Evighed forudsaae og ordnede Alt havde i det Indvortes og Udvortes beredt Skranker og Sporer som maatte bidrage til at forhindre den Ødelæggelse i det Hele som vi vide i det Enkelte fandt Sted, samt til at udvikle aandelig Følelse og Fornuft blev her for langt at omtale, ligesom det er os umuligt at udtømme, men hvorledes Han beredte Verden Opreisning ved sit Ord og sin Søn, det lære vi i den Hellige Skrift og Jesus kom paa alle Maader i Tidens Fylde, han kom da Menneskeslæg// **læg 7 v3** ten, selv jordisk talt, stod paa Undergangs Bred⁵⁶, men ogsaa paa en Tid da Fornuften var udviklet nok til at see/sin R E/ Jamren og sin Raadvildhed, udviklet nok til at adskille sande og falske Underværker, og saaledes komme til en fast Troens Grundvold, da Følelsen var blevet aandelig

nok til under Troens Betingelse at annamme den himmelske Kiærligheds Aand. Da alt aandeligt maa være rettet paa Gud, naar det skal udvikles i *Sandhed*, er det følgelig, at Fornuften kun i Troens Tjeneste er blevet dygtigere til sit Embede at adskille Løgn fra Sandhed, i det den i det skrevne Ord havde en usvigelig Prøvesteen, og allerede heraf kan vi slutte, at naar det synes som den mest udvikler sig i en vantro Alder, /kan/ maa det være en Skuffelse der /er saare/ kun faaer Sandheds Skin derved, at den da i Striden lærer at kiende de Kræfter, der siden den sidst bøiede sig under Troens Lydighed have /u/ i Stilhed udviklet sig. Det kan ogsaa// **læg 7 r4** indsees ved at betænke at det Baand en *sand* Tro lægger paa Fornuften, er saalangt fra at være en Slavelænke, at det meget mere er et venligt Ledebaand, som bevarer fra Fald og Vildfarelse, og at altsaa Fornuften aldrig er friere end naar den tjener Troen⁵⁷ Dette er ligefrem klart naar Troen er *sand* thi da staar jo Fornuften /nu/ som dens Tjener netop i *Sandhedens* Tjeneste, og ligesom den da ved at tjene bedst lærer at kiende Herren, saaledes maa den jo kalde det sin Frihed at tjene Sandheden, som skrevet staaer: forstaaer Sandheden og Sandheden skal gjøre eder fri. Saasnart den derimod ikke vil være Troen lydig, og Troen dog er *sand* bliver den jo Løgnens Tjener og det er Trældom, thi at Løgnen skulde lede den til Sandheden er dog vel urimeligt, eller rette/lig/re umuligt. Adspørge vi nu Krøniken om Fornuftens Bedrift siden Christi Tid, da maa den lære os, at saasnart Fornuften vilde være klogere end Guds Ord, blev den forfængelig i sine egne // **læg 7 v4** Tanker og ombyttede kun Troens Ledebaand med Løgnens og Syndens Lænker, den besmittede Indbildningskraft og den sandselige Følelse bleve skifteviis dens Herrer. Vil vi dog engang betænke hvor voxen Fornuften var allerede i de første christelige Aarhundreder og i hvilken Trældom den igjen nedsank giennem Middelalderen, da skal vi vel mærke om det er Tro paa Guds skrevne Ord og Arbeide i dens og dets Tjeneste, eller /Ringeag/ dets Ringeagt og Forsømmelse som /standser/ lænkebinder Fornuften og standser dens Udvikling. Vil Man /ik/ engang betænke hvilket Fremskridt i Udvikling Fornuften røber, da Man sidst begyndte at feide paa Aabenbaringen, og da /svare/ sige, om en saadan Udvikling kan være skeet i Lænker. Vilde Man og paastaa den Umulighed at Fornuften *erhvervede* denne Udvikling ved at bryde ud af Fængselet, hvorledes vilde Man da forklare det at Aabenbaringens Forsvarere røbede den samme Udvikling? Jeg gad nok vidst // **læg 8 r1** hvorledes Fornuften

for sin egen Domstol /vilde/ \kunde\ bevise sin Udvikling under Feiden paa Aabenbaringstroen. At den vilde fremlægge en lang Række paa alle de Fordomme den havde styrtet, al den Overtro den havde henveiret \er ligefrem\, men naar nu Fornuften, som tilbørligt, forlangte /det bevi/ Beviis af sig selv for, først at disse Fordomme vare falske (at de ikke vare *forekommende* Sandheder) og \at\ denne Overtro var ikke /blot/ var/ \blot\ en Tro som overgik Fornuftens Begreb men en Indbildning af begribelig Usandhed og dernæst at disse falske Fordomme og Indbildninger vare grundede i Aabenbarings-Troen og ikke meget mere et Brud paa den, da gad jeg seet Fornuftens Mesterstykke, og skulde den da ikke blive beet, saa vil jeg tilstaa jeg ikke forstaaer at bruge min Fornuft. Eller vil den bevise sin Udvikling af nyfunden Sandhed, da maa den først bevise at den foregivne Sandhed er aldeles vis, unægtelig naar den ei selv // **læg 8 v1** skal fornægte sin Grundlov, og dernæst at denne ikke er forud betegnet i /Be/ Bibelen, men meget mere nægtet der, thi ellers kunde, ja maatte jo Fornuften kommet til den netop ved at tjene Bibelen. Endelig vil jeg gjøre den et Spørgsmaal, den kan ikke nægte at Livet er en mørk Tale og at det bør være den saare magtpaaliggende at /vi/ kiende Løsningen, at vide vist, om der er en Gud til, om der er Liv efter Døden og hvad Forhold der i saa Fald er mellem Gud og Evighed og Menneskets Jordliv, nu spørges, om den i sin saakaldte Frihedstilstand har besvaret et af disse Spørgsmaale tilfredstillende, om den har udgrundet en eneste *Vished /, som/* om disse Ting, som ikke er udsagt men modsagt i Bibelen⁵⁸. Svarer den ikke nu igiennem de philosophiske Systemer som ere dens Mund og Tunge, at den om disse Ting er aldeles uenig med sig selv, at den ingen Vished har undtagen den, at Visheden Fædrene havde i Troen // **læg 8 r2** var ingen /Vished/ Fornuftvished, men det vidste jo Fædrene selv ret godt, *derfor troede de*. Vil Fornuften kanskee kalde det et Fremskridt at den kløgtig har /oplyst/udfundet, at Verden, Guds Aabenbarelse igiennem *Øiet for Indbildningskraften* ikke er et /Beviis/ *Fornuftbeviis* for Guds Tilværelse, eller at den har erklæret Samvittigheden, Guds Aabenbarelse for Følelsen, for et Fornuftbeviis, uden at kunne give det et Saadants Kiendemærke: *Unægtelighed*, eller at den har forkastet det eneste gyldige Fornuftbeviis, det ontologiske, som udueligt, istedenfor at *udvikle* det til et ret logisk Beviis⁵⁹. Dog jeg vil sige Fornuften en Maade hvorpaa den, i det ringeste for mig kan godtgjøre sin Udvikling i sin saakaldte Frihed, naar den nemlig ui-

modsigelig beviser, at hvad jeg, tænkende i Aabenbaringstroens Ledebaand⁶⁰, har udsagt, om Menneskets indvortes Vilkaar, er *Løgn*, og gjøre // læg 8 v2 en anden Oplysning giældende, som forklarer den indvortes Erfaring og Historiens Vidnesbyrd. Indtil Noget af Dette skeer, vil jeg bygge videre paa den lagde Grundvold og betragte de udvortes Yttringer af den aandelige Virksomhed. Ingen vil nægte at Poesie er Indbildningskraftens, Konst Følelsens og Videnskab Fornuftens Yttring, og at de tre tilsvarende Sandser ere Syn, Følelse og Hørelse. Jo mere nu de udvortes Redskaber spille Hovedrollen i den aandelige Virksomhed, desmere staaer denne i Legemets Tjeneste og desnærmere er den ved at ophøre, dersom det ellers er sandt at det Udvortes og Indvortes begiære mod hinanden, hvilket vel Ingen vil nægte. Nu mener jeg at i den Virksomhed hvor udvortes Erfaring (Experiment) er Hovedsagen, /desmere/ spille de udvortes Sandser Hovedrollen, og at nu Physik, Astronomi, Mathematik ere Virksomheder af denne Art, mener jeg er uimodsigeligt. Her // læg 8 r3 har nemlig Indbildningskraften ei stort Andet at gjøre end at /holde fast/ gienføde de udvortes Erfaringer (komme ihu) og i det Høieste samle disse i eet Billede, den indvortes Følelse maa tie, og dens største Virksomhed er at dæmpe sig selv, Fornuften skal blot afhøre Sandserne, mønstre og sammenligne de gjorte Erfaringer (reflectere). Ligesedan er det med Poesien og Konsten, Indbildningskraftens og Følelsens høieste Yttringer, der vel maa deles imellem dem, efter den Evne som /her/ vil herske, men dog ei naar nogen kraftig og levende Tilværelse uden begges inderlige Forening. Naar nemlig Poesie og Konst mest lægge an paa at efterligne de udvortes Gienstande og forlyste de udvortes Sandser, da spille disse jo upaatvivelig Hovedrollen og de indvortes Evner tjene dem. Ere nu to Ting visse, /a/ først at ingen aandelig Yttring er som den skulde være uden naar alle tre Evner, skiøndt i adskilligt Forhold /have virket den i// læg 8 v3 /Samfu/ efter Yttringens Vilkaar, have virket den i *Samfund*, og dernæst, at have disse Evner paa Jorden nogen værdig Gienstand, da maa det være dem selv, og kun ved Beskiæftigelse med sig selv og hinanden, kan de *udvikles*, /thi naar de *tjene* det Udvortes maa Udviklingen standse og ophøre, da de afkræftes og under/ da vil det lede til ret mærkelige Slutninger, men at det er vist, mener jeg Man maa indrømme. At saaledes et Digt og et Kunstværk ikke allene bør være en Yttring af Indbildningskraft og Følelse, men ogsaa af Fornuften, er ligefrem, thi de skal ikke allene have Liv og Kraft

men ogsaa *Sandhed*, hvilket de ikke kan have naar de stride mod nogen af Fornuftens *Visheder*. Enhver Sandhedsudvikling maa, skiøndt den egenlig er Fornuftens *Værk*, vidne om dens Samfund med de andre Evner, thi den skal have Liv og Kraft. Dette Samfund kan nu tænkes under trede Skikkelser, eftersom een af Evner- // læg 8 r4 ne er den *herskende* men under dette Forhold maa Yttringen blive eensidig, altsaa skiæv, og usand, og en fri Virksomhed kan ikke tænkes uden noget Fjerde hersker som er upartisk, og fordi det kun driver dem imod Maalet for deres Virksomhed, ikke hemmer men styrer og ansporer denne. Noget Saadant kan ikke findes i det Ud-vortes, thi dels er det partisk for sin villigste Tjener, dels opstiller det ikke noget Maal /for Evnerne us/ som Evnerne kan antage for deres, og endelig standser det deres Udvikling ved \at\ bortvende dem fra Maalet og afkræfte dem. En *sand* Tro er derimod det Eneste der kan forbinde og vejlede til Maalet, i det den foretegner dette som Guds Erkiendelse, og fordi den langtfra at fortære nogen Kraft, skiænker Kraften ved det Samfund med Gud den virker. Vende vi nu igien Øiet til det Aandeliges Yttringer, da see // læg 8 v4 vi grandt, hvorledes Troen lyser som en sikker Ledestierne. Den fremstiller Gud som Alts Ophav, Kraft og Øiemeed, og nu kan Aanden sysle med de legemlige Ting, uden at tjene dem, thi den veed hvad den i dem skal søge, den bruges ikke af dem, men bruger dem til et høiere Øimed, til at nærme sig Guds \fulde\ Erkiendelse⁶¹ ved at skue Billedet af Hans Guddommelighed og erkiende stykkeviis, som skrevet staaer (Rom.1) Hans usynlige Ting som ere Hans evige Kraft og Guddommelighed beskues udaf Verdens Skabning, da de forstaaes af Gierningerne⁶². Naar da Fornuften skal gjøre sit Embede, dømme om Sandheden enten af sine egne \Tanker\ Slutninger, eller af Indbildningens og Følelsens *Værk*, da kan den ved Troens Lys /see/ vogte sig /fra/ \for\ at fare vild fra Sandheds Vei selv /naar/ hvor den ei er blevet veikiendt, thi ikke allene har den Maalet for Øie, men i det skrevne Ord er Veien foreskrevet, som Jesus sagde: I veed hvor jeg gaaer hen og // læg 9 r1 Veien vide I⁶³. Det er, som skrevet staaer: Gudsfrygt er Viisdoms Begyndelse⁶⁴, det er hvad den Hellige synger for Herren: Du med dine Bud skal gjøre mig visere end mine Fiender, klogere end dem Alle, som oplærte mig, er jeg blevet, thi Dine Vidnesbyrd er min Betænkning, jeg er bleven forstandigere end de Gamle, Dit Ord er /en/ en Lygte for min Fod og et Lys paa min Stie⁶⁵. Ville vi beskue denne Sandhed om Troen i et klart, aandeligt

Billede, da skulle vi vende os til /His/ Historien, thi ligesom det er dens Tale der bekræfter Sandheden, saaledes afbilder den samme i sine Vilkaar. Hvad vi i den skulle sysle med er ogsaa noget Usynligt det er det Bortfarne, /det/ og den historiske Syssel fordrer allermeest øiensynlig det fri og /inderlige Samfun/ venlige Samfund mellem de trede indvortes Dele, thi Historien aabenbarer jo det ganske Menneskes Yttringer, og det som /U/ noget Usynligt. Fri maa Indbildningskraften gienføde de bortfarne Skikkelser, frit maa Hjertet oplade eller lukke sig for dem, frit maa Fornuften dømmes, og ingensteds er det mere aabenbart, hvorledes Mange// læg 9 v1 [Mangel]en af det fri og venlige Samfund forstyrrer og forvansker, end her. *Raader* Indbildningskraften, og den synes født til at raade i det Usynliges Beskuelse, da have de Gamle lært os, hvad der er let at forstaa, at de Hensovne røre sig livlig og /udfolde deres Ind et Indvort/ aabenbare et Indvortes i den udvortes Bedrift, som ofte er deres, men ogsaa ofte *ei deres allene*, at det guddommelige og menneskelige Liv blandes og sammensmeltes, ofte rettelig, men ofte og /kun/ som det kun i Indbildningen er muligt, kort at Historien vorder Indbildningskraftens Epos, som om al Bedrift var dens Heltegierning. *Raader* Følelsen, og det /vil den, naar/ maa den, naar Indbildningskraften ligesom ældes, stunder ei meer efter et skabende Liv, men vil hvile sig i det Forgangnes Beskuelse, da falder Historien fra hinanden, intet Øiemed er almindeligt for Slægten eller Folkene, men de Enkeltes *Længsler* er al Bedrifts Begyndelse, Hjerternes Samfund og Strid de eneste Drivefjedre, og Historien vorder en Roman. *Raader* Fornuften, og det vil // læg 9 r2 kun skee, naar Indbildningskraften er blevet blind af Alderdom, ei meer kan see, men kun *huske*, naar Hjertets *aandelige* Længsler ere hardtad døde, da behandles /Historien som et Liig/ de Hensovne som døde Ting, om hvilke det er sagt, at de bedreve dette eller hint, /hvor nu/ hele Tidsaldre bortvises som Skygger, fordi kun deres *Liv* ei deres *Legeme* er afbildet, men de balsamerede Mumier opskiæres og sønderlemmes, og Fornuften eftergrunder hvordan den vilde bære sig ad, naar den med et saadant Legeme skulde udrette hvad som er sagt, hvad den /hvad den slet ikke mener sig/ ikke kan begribe, afsondrer den og trækker det paa Traade til en Krands om sin Tinding, til en Knapperad hvorpaa den kan tælle, naar den ikke veed Raad, alt Liv, al Betydning er forsvundet af Historien, og vare der ikke *unægtelige* Vidnesbyrd om, at der havde været Tider, da Mennesker vare Helte og Riddere, vilde den nægte det, thi det er den

ubegribeligt. Har der nu /imidlerti/ alligevel været Tider da Indbildingskraft og Følelse herskede, er det ligefrem, // læg 9 v2 at disse bleve /fordi/ mest lignende afskildrede hvor de samme Evner styrede, har der været Tider, da Fornuften indbildte sig at herske (thi hersket har den aldrig, naar den ei tjener Gud eller sine Sødskende, da tjener den det Udvortes) da maa den selvkloge og hovmodige Fornuft bedst forstaa at udregne, hvorledes den Tids Mennesker selv ansaa deres Liv, men have vi Tidsrum af alle tre /Ar/ Slags for os, som vi have, da er det klart at hint /Sam/ fri Samfund, som Troen ene kan give, aldeles nødvendigt for at faa ret, ligesom *Troen* paa at det Hensovne virkelig og vist har levet og handlet, er Vilkaaret for al historisk Syssel, naar den ei skal være den unyttigste af alle, et Speil /til/ med Tiderne til at fordrive Tiden Hvorledes Tro paa Gud er ydermere nødvendig til at forstaa Gang og Sammenhæng, dersom der ellers er nogen /aand/ Gud til, det er her, dersom der er nogen *aandelig* Sammenhæng i Historien, thi den er umulig uden en styrende Gud, det er forhen omtalt. // læg 9 r3 Andet Svar end dette behøves vist ikke paa Rs. Modsigelse og tillige paa den Skildring af /et/ Samfundet, hvormed han har villet forlyste sine Læsere, som om det Galskab var mit Opspind. Han har kun dermed viist, at han slet ikke har givet sig Tid eller Eftertanke til at forstaae den Aand som gaer igiennem Bogen han vilde bedømme og oversee. Det er forunderligt, om han mener at min Beskuelse af Troens Forhold til Jordlivet er gjort til Løgn ved det han modsiger, laster og spotter den, ved det han endelig opleder enkelte Tilfælde, hvori /jeg/ den skal være vrang. Jeg har jo aldrig paastaaet at jeg havde gienneksket dette Forhold i alle sine Aabenbarelser, jeg har jo meget mere erklæret det for umuligt herne- den, erklæret, at Indsigten end var i sin Barndom og maatte voxte ved Manges forenede Flid og gudfrygtige Granskning, erklæret at Feilgreb vare her /uund/ uundgaaelige og allermest for mig. Enten skul // læg 9 v3 de han da nu, om han i det Hele vilde modsige mig, bevise af det Aandeliges Vilkaar at det angivne Forhold var umuligt, eller af /Hist/ Tidernes store visse Omskiftelser vise, at det ei havde fundet Sted. /Hvad gjør han derimod/ Billigede han derimod min Beskuelse i det Hele, ansaae Han ogsaa Troen for Livets Sjæl, da burde han fremsætte sine Indsigelser /mod/hvor Sandhedens Anvendelse tyktes ham forulykket, hvor han meente jeg ei havde indseet den rette Forbindelse mellem Troen og Tildragelserne, men ingenlunde maatte han derfor beskyldte mig for at lege med Troen, eller spotte mig, han

skulde huske at Rom blev ei bygget paa een Dag, han skulde huske hvad Billighed kunde fordre af de første Forsøg, huske at jeg /ikke/ ikke har pralet med mit Arbeide, som et fuldendt Mesterstykke, hvilket var det eneste som tillod Dommeren, der selv er et feilende Menneske, at rense enkelte Feilgreb, end sige drive Spot med Arbeidet // **læg 9 r4** Dog, Ingen skal tænke at jeg her mere end i det Foregaaende, vil ved almindelige Betragtninger undgaae at svare for min Bog i det Enkelte. Ogsaa her skal jeg følge R. og erklære mig oprigtig over hver Ting, thi at /feile/ have feilet behøver jeg ikke at skamme mig ved for en menneskelig Domstol naar det er skeet uvitterlig, og hvo som er reen kaste den første Steen!⁶⁶

Jeg skal have \talt\ i daarlig ved at sige (S. 361) Polyb⁶⁷ ansaa Historien for et Virvar af Tilfælde, som Man ved de forrige Tidens Undervisning skulde lære at beherske og R. spørger, hvordan Man skal lære at beherske Tilfælde? Jeg behøvede kun at svare: det maa Polyb vide, thi jeg har aldrig sagt at han *lærte* det, men vel at al den erhvervede Klogskab hverken lærte ham, eller Achaia at beherske slemme Tilfælde. Har jeg Uret, da er det den at jeg i alt for stor Korthed vilde vise det Daarlige i Polybs Bestræbelse, thi det er jo dog vist, at hvo som henfører Alt til Guds Styrelse aldrig kan vente at blive klog paa Tingenes Gang, uden ved Indsigt i Guds Øiemed, og at den som glemmer Guds Styrelse maa opgive Haabet om at blive klog paa Tingenes Løb, eller ogsaa tro han kan beherske *Tilfælde*, thi paa disse strander jo al Beregning. // **læg 9 v4** S. 269. skal jeg have sagt at Joseph/s/ den Andens oprørske Undersaatter⁶⁸ havde mere Tro end de fleste andre Europas Folk, og at jeg her modsiger mig selv vil R. bevise saaledes: den Tro, som besjælede dem, forsaavidt de vare i Opposition mod Keiseren, var jo antiluthersk, saasom alle Keiserens Kirkereformer vare reen protestantiske. Alt dette er saare vrangt, thi for det Første har jeg ikke engang sagt /her heelt/ hvad mig tillægges, men mine Ord ere: Imidlertid viste selv den Modstand Joseph fandt, at der hos hans Undersaatter var *mere Kraft* vel og mere Tro, /end/ tilstæde, end i de fleste andre europæiske Lande. For det Andet har jeg *ikke sagt* at det var *Troen*, der *satte* dem i Opposition mod Keiseren, men meget mere/ men meget mere forud angivet som Hovedgrund til Modstanden at han vilde skille dem ved arvede Rettigheder. For det Tredie, dersom jeg ogsaa havde sagt at Mange vare netop formedelst deres Tro misfornøiede med Keiserens Anstalter, da var det jo sandt, og maatte jeg da ikke sige

det! Var jeg og saa gal at paastaa, der ei fandtes *sand* Tro udenfor den lutherske Kirke, *Tro* vilde jeg dog ei udelukke der, allermindst paa en Tid, da den udjog den, og de fleste Folkefærd i Europa kaldte sig jo ei engang Lutheraner, jeg kunde da selv i hint gal..ste Tilfælde, uden at modsige mig selv, sige at Josephs Folk havde mere Tro end der var i de *fleste* Europas Lande. For det Fjerde // læg 10 r1 /den Keiser som vilde udrydde den ved Befalinger, om han saa end vilde befalet dem at tro den ganske lutherske Lære. For det fjerde/ har jeg aldrig indrømmet at Keiserens Anstalter vare reen protestantiske, jeg har tvertimod sagt at man paa dem kan see hvad Forskiel der er imellem en Reformation, som udgaaer *indvortes* fra, af Bekymring for Sjælens Vel, og den som kommer udenfra, af reedelig Omhyggelighed. Det er dog visselig ikke min Stalbroder jeg peger paa, naar jeg herom henviser til Reinholds Ehrenrettung der Lutherischen Reformation⁶⁹. Nei Joseph var ligesaalidt Lutheran, som Chatolik, ellers vilde han først have ladet Folket undervise, før han borttog de Ting der efter deres Formening hørte til Troen, og at Troen gierne kan være sand, og ei bør stemples med Øgenavnet Overtro, fordi den har saadanne Tilsætninger, det er min fulde Overbevisning. Kan Chatoliken ei tro ærlig paa Jesus, tro Guds Ord og lade det udtrykkelig tilsyne i sit Levnet, fordi han tillige troer at Helgene kan// læg 10 v1 bede for ham, at de har gjort Mirakler etc. Det vil R. vist ikke nægte, og jeg, som ærer og elsker den Stolberg som er falden fra os, vist ikke heller⁷⁰. Her var altsaa ingen Modsigelse og ingen Proteus, men kun en Christen, som hylder Christendom, hvor han finder den, ja troer stadelig med Apostelen at Gud anseer ikke Personer, men hvo Ham frygter og gjør Ret, er ham behagelig⁷¹.

R. siger at det synes utroligt at jeg lader Troen flere Gange døe hos et og samme Folk, uden at jeg i Mellemlummet opvækker den fra de Døde. Vilde jeg skiemte i Sandhed, kunde jeg svare, at det slet ikke falder mig utroligt, da jeg vel maa lade være at opvække Troen fra de Døde, siden jeg ikke er Gud, men skal vi tale Alvor, da maa jeg bekiende, det falder ogsaa mig lidt utroligt, og før jeg troer det, maa jeg see et andet Beviis end det R. anfører, thi det beviser ingenlunde hvad det skulde// læg 10 r2 Vel paastaaer R. at jeg har ladet Troen ja endog Udødelighedshaabet uddøe i Dannemark under Valdemar den anden⁷², og siden igien dø et Par Hundredeaar efter, men mine Ord som han anfører afbeviser selv denne Paastand, thi jeg siger at Dan-

marks Afmagt i det 13de Aarhundrede kom deraf, at *Hjertets faste Tro* paa det evige Liv, der, som næsten i hele Europa forgik *mere og mere*, altsaa gik den kun da sin Død imøde, derimod siger jeg, at ved Reformationens Indførelse var Chatolicismen *aldeles død*, her er altsaa ingen Modsigelse, men en ganske rimelig Fremgang. En anden Sag er det, om jeg har Ret, eller jeg kun har kaldt paa Troen som en Talisman. Det Sidste troer R. og paastaaer at begge Udsagn ere falske. Hans Beviis paa det Sidstes Usandhed er, at Chatolicismen skal have viist sig lyslevende i Grevens Feide⁷³, men et uheldigere kunde han neppe valgt, thi just i den sees dens Død skinbarlig. Jeg gad dog vidst hvad// **læg 10 v2** Livstegn Chatolicismen i Reformationstiden gav fra sig, om det var det at Joachim Rønnov⁷⁴ og Ove Bilde⁷⁵ maatte forskrive canoniske Doctorer fra Tydskland til at forsvare deres Lærdom, eller at Hans Tavsen⁷⁶ maatte geleide Joachim hjem fra Raadstuen hvor Tavsen var fordømt, for at ei Borgerne skulde stene Bispen, eller det, at Viborgerne trodsede Kirkens Trudsler og Magt med en Jernlænke spændt over Gaden, eller det at Man valgte den lutherske Christian istedenfor den chatolske Hans, eller det at ikke en Hund giøede ad Christian⁷⁷, da han lod alle Biske fængsle. Ja, var Chatolicismen nogensteds død og kraftløs, da var det hos os. Hvad nu det Første angaaer, da ere mine Ord for /ubestemte til v.../ lidet sigende til at jeg vidtløftig vil omtale dem; men gjaldt det om at bevise Troens Aftagelse giennem det 13tnde 14tnde og 15tnde Aarhundrede, da skulde jeg// **læg 10 r3** vist anføre Vidnesbyrd der ei vare lette at giendrive. Mener R. at jeg spørger med Troen, da tager han mærkelig fejl.

I Anledning af det smukke Sted om Spanierne der ikke bevarede Troen i en god Samvittighed, hvilket R. mener passer ei saa ilde paa mig selv, anfører /jeg som en/ han som en Modsigelse at jeg siger der var mere Kraft, Reenhed og Tro end i Italien hvilket jeg anseer som kundgjort ved Inquisition og Jesuiter. Jeg kunde hertil svare at jeg selv har rettet det sidste Sted i Anmærkningen 380, thi naar jeg /har/ faaet mine Skrup *for Rettelserne*, bør jeg dog /være fri/ have *Feilene* fri, men vist er det alligevel at selv Spaniens nyeste Historie beviser, at Troen aldrig har været saa død hos dem som hos Italienerne, thi Man sige hvad Man vil om Fanatismen og Munkeovertro, saa er det vist, at have vi aldeles forloret Troen, da faaer ingen Snak os til at opoffre Liv og Gods i en Strid, hvor ingen Fordeel lokker// **læg 10**

v3 En anden paafaldende Modsigelse skal jeg have gjort mig skyldig i 236 og 237, da jeg paa første Sted skal have sagt at Amerikanerne i Frihedskrigen strede *alene* for Mammon, men paa det andet hvad sandt er, *tillige* for Frihed. Her er det R. som har *forseet* sig, hvilket Man vil mærke, naar jeg anfører begge Steder, eller rettere det hele Sted, thi det er en sammenhængende Tale.

Den /jordiske Tænke/ omtalte *jordiske Tænkemaade*, siger jeg, var det og som *udklækkede* den saa lovpriste *Frihed*. De adskillige Landskaber havde mest selv givet sig deres Forfatning, og skattede ikke til England, men enddog dette berigedes ved Amerikas Vindskibelighed, vilde dog Ministrene efter Syvaarskrigen ei dermed nøies, og paalagde Skat. Amerikanerne elskede Ro, og brøde sig ikke om at Man omstyrtede deres Forfatning og fratog dem Valgret af deres Øvrighed, men deres Mammon var deres Gud, for den vilde de stride. Efter lang Splid udbrød endelig Krig, Engelland leiede Soldater af de smaa tyske Fyrster, men hvorledes disse, som tildeels med Kanoner drevs fra Hjemmet, vilde kiæm // læg10 r4 - pe i en anden Verdensdeel var ei tungt at giætte, og sagtens maatte troende og ærbare Mænds Sønner, som ophededes af *Frihedens Tryllelyd*, overvinde saadanne solgte Offerdyr og kraftløse Engelskmænd.

Jeg kunde vel spare Ord og spørge R. selv, om han, efter at have betænkt sig ret, kunde finde nogen Modsigelse her, men jeg vil dog tilføie et Lidet. Naar jeg først har sagt, at den *Frihed* Amerikanerne elskede var et Barn af deres jordiske Tænkemaade, kan jeg da ikke gierne sige, at der de strede for deres Mammon, ophededes de af *Frihedens Tryllelyd*; jeg har jo ikke sagt at de strede for Mammon og Frihed, men for /Frihed/ Mammons Frihed. Imidlertid vil jeg ingenlunde nægte, at mangan Enkelt tænkte under Striden paa andet end Guld og Eiendom, ligesom dette jo om Washington⁷⁸ og Franklin⁷⁹ er vist, jeg har kun sagt, at det var Omhu for deres Mammon der *bestemte* dem til at begynde Striden, og det er jo vist, thi det var dog vel den *herskende* Mening Ordførerne udsagde, da de offentlig erklærede, at Engelland kunde have Lov til at forandre deres Indretninger, men over et stort Folks *Eiendom* maatte det /er/ ei raade. Vist var der mangan Enkelt, som harmedes meer over Englands Uretfærdighed og Despotie, end over Pengetab // læg 10 v4 vist gik det, som det i saadanne Tilfælde altid gaaer, at Mange, især Ungersvende grebe Vaaben og kiæmpede uden egenlig at eftertænke hvorfor, kiæmpede for Trylleordet Frihed, som er alle kiært, og som hver giver den Betyd-

ning, han ønsker det maa have. Saadant vilde jeg kortelig angive, og valgte derefter mine Ord.

R. siger at i Brugen af Vantro vakler \jeg\ ligesom i Brugen af Tro, og det er rimeligt, jeg kan da henvise til hvad jeg har sagt om Troen, men at jeg kalder *orthodoxe* Theologer vantroe, naar de blot /vove at/ tænke selv, og vove at forklare Kirkens Dogmer ved Fornuftens Hjelp, maa jeg bestemt modsige, at derimod Enhver, som ved Fornuftens Hjelp vil *bortforklare* en Lærdom som staaer i Skriften, er vantro i *dette Stykke* følger af sig selv, /m/ men saa er han ei heller i *dette Stykke* orthodox, thi hvad nytter det at beholde Ordene, naar Man nægter Meningen. Vel paastaaer R. at jeg kalder alle dem vantro og ugudelige, som ei bekiende sig til den Dogmatik, som jeg Aar 1812 ansaae for ufeilbar og ene saliggjørende, men det er aabenbar usandt, thi R. kan jo ikke her mene kun dem, der nægte Skriftens Guddommelighed og Jesu Forløsning, hvilke jo hver Christen maa kalde vantro, og ugudelig har jeg Ingen kaldt uden dem, hvis /L/ aabenbare Levnet /var ugudeligt/ viste *Foragt // læg 11 r1* for Gud og Hans Ord. Det vilde visselig blive en lang Række om jeg skulde opregne alle de Mænd jeg har kaldt troende og gudfrygtige, skiøndt de i mange Stykker tænkte anderledes end jeg, ja er det ikke et gyldigt Modbeviis at jeg kalder R. der erklærer sig saa saare uenig med mig, en troende og christelig Mand? At jeg derimod siger baade om Ham og mange andre at de ere anstukne af Vantro, er sandt, strængt taget *kan* jeg sige det om mig selv, /og/ \ja om\ alle, thi selv de største Troens Helte have vist mangengang maattet succe: vi tro, Herre! hielp vor Vantro!⁸⁰ Luther bekiender det i det mindste om sig; men det *bør* siges om alle, som for deres egne Meningers Skyld forulæmpede Skriftens /rette Menin/ ligefremme, *ordrette* Mening. At jeg 1806, da jeg skrev om Religjon og Liturgie⁸¹ ogsaa endnu havde en god Deel Vantro, er aabenbart, men derfor /i det/ var jeg i det hele ingenlunde vantro, jeg var endog ganske ærlig Christen, men som saa mangen Christen /er/ i vor Tid, kiendte jeg kun lidt til Bibelen, var ei fortrolig med dens Aand men hovmodig i Sindet og tænkte derfor det nok gik an at læmpe Christendommen lidt til min egen og Verdens Behag. Jeg laster nu dette// *læg 11 v1* hos mig selv og kan jeg da rose det hos Andre? /kan/ bør jeg kalde det med andet Navn end det jeg veed er det ene rette? /Nu att/ Nu at tale om de nævnte *orthodoxe* Mænd, jeg skal have forulæmpet, da har jeg an-

densteds talt udførlig om Bastholm, om Erasmus⁸² mærker jeg at Talen vel siden maa blive, Michaelis⁸³ og dem med ham, kan jeg ei have anseet for Ukristne, siden jeg kalder dem Christendoms Kiæmper, men at de til den selvkloge Fornufts Behag tit opoffrede Skriftens rette Mening, kan jo ikke nægtes, dersom jeg tager Skriften i sin rette Mening, om *Dette*, ei om hine Ord, hvis Sandhed staar og falder med dette, maa Ordskiftet være. At jeg laster Herder⁸⁴ fordi han vilde gjøre Christendommen takkelig for de *Vantro*, er jo dog ikke underligt, thi enten er /s/ Sligt jo et forgiæves Arbeide, naar Man holder paa Troesartiklene, eller et Forræderie, naar /de/ Man opgiver dem. Det skulde saameget mindre undre R. at jeg finder Noget paa Herder at udsætte, som han selv offentlig har sagt at Herders Orthodoxy var kun et Spilfægterie, hvilket er meget mere end jeg, efter mit Kiendskab til ham, kunde eller vilde sige. I Anledning af Reinhard siger R. at han tænkte selv og // læg 11 r2 forbandt Philosophie med Christendommen, og at jeg uretfærdig dadler den Lighed, der, som Følge heraf, var mellem ham og Tidens Tankegang udenfor de egenlige Troesartikle, ja R. spørger om det da ikke er nok at være rettroende i Troens Artikle, om Man ogsaa udenfor skal afholde sig fra al *Selvtænkning*, gik den /ogsaa/ \endog\ ud paa at opføre et saa fortræffeligt *christeligt* Moralsystem som det vi skyldte Reinhard. At R. ikke billiger min Daddel, kan jeg godt begribe, thi han /nægter/ nægter Sandheden af den Paastand, at Man, for at være enig med sig selv maa enten lade Bibelen eller den *selvkloge* Fornuft raade alene, men R. skulde kommet ihu, /hvad han selv offenli/ at Reinhard endog paastod dette med mig, og at R. selv, endog ved at omtale dette offentlig, har bemærket at Reinhard dog ikke altid kom sin egen Regel ihu, og altsaa kan jeg ei forulæmpe Reinhard ved at dømme ham efter hans egen alvorlige Paastand. Hvad nu Tingen selv angaaer, da kan jo den, som troer uindskrænket paa Bibelens Sandhed, aldrig tillade sig ved nogen Syssel og da /allermindst/ \mindre\ ved en Tankesyssel at glemme den, og gaa paa sin egen Haand, men allermindst // læg 11 v2 naar det giælder om at opføre et *christeligt* altsaa *bibelsk* Moralsystem. At nu alligevel Reinhard endog i dette Moralsystem tit glemmer Bibelen og modsiger den derfor uden at ville det, er saare let at bevise, og beviser ikke dette, at hans Tydelighed i det Enkelte ei var blevet Klarhed i det Hele. R. veed i Øvrigt at det vist ikke falder mig ind at ville forulæmpe den herlige, christelige

Mand, der kiæmpelig brødes med Vantroen i sig og udenfor sig, og er nu videre end vi alle i Fred som i Indsigt.

Om Leibniz⁸⁵, /og/ hans Theodicee og Christendom, var meget at sige, hans Christendom, veed Man, trykkede ham ikke, men hans Grundsætning om Fornuftens Rettighed i Troessager, nemlig at for-kaste hvad der klarlig strider mod Modsigelsens Grundsætning, men ingenlunde alt hvad der kan *synes* at stride, hvad der modsiger det den kalder sine rimelige Slutninger, er aldeles min. Glemte Leibniz sin egen Grundsætning, da bør det lastes, men det har jeg ikke engang sagt, og at Andre, uden at ændse den, tillagde // **læg 11 r3** Fornuften ubetinget Dømmeret, uden at bryde sig om Magtsproget af den Gud der har al Magt og Ret til at fordre den erkendt, er jo ikke hans Brøde, med mindre han foregik dem med Exempel, hvilket jeg endnu ikke har sagt.

Min Dom over den Volfiske Philosophie⁸⁶ som Ukrud har en Christen godt ved at forsvare, men at jeg har kaldt dens Tilhængere Guds Fiender og Mørkets Børn er kun halv sandt. Jeg har jo sagt, at den skjulte sine ugudelige Grundsætninger, og blev kun /en/ som en formal Logik optaget i Theologien, hvor den altsaa /har/ kunde have og havde mange troende og gudfrygtige Tilhængere. Jeg siger kun: vist nok havde den ogsaa mellem Theologerne mange *vantrøe* Tilhængere, og *dem* kalder jeg Guds Fiender og Mørkets Børn. Har ikke nu Sagen et ganske andet Udseende, og er det ikke dens rette? At Volf selv var en hovmodig og vantro Spotter kan vel ikke nægtes, da det endog blev juridisk vidnet, at han paa sine Forelæsninger drev Spot med // **Læg 11 v3** Bibel og Christendom, ja naar han selv bryster sig af at have opbygget et Moralsystem, der kan staa enten der er en Gud eller ikke, og spottende forsikkrer at han langt fra at sammenblande Naade og Natur, ret omhyggelig har adskilt dem, da har en Christen intet andet Vidnesbyrd behov. Saadanne Philosopher kalder jeg visselig vantro, og af det Slags vare ogsaa de om hvilke jeg sagde, at de jublede som Trolde, da Franklin opfandt Tordenlederen, thi det er en gammel Bemærkning, at Atheister ret skiælve i Torden. Dalemberts smukke Vers eripuit coelo fulmen, er vel i hans Mund en saadan Jubelhymne⁸⁷.

R. siger, det var let af Litteraturens Historie at nævne *hundrede* troende Astronomer og Naturkyndige mod *hver* vantro, men jeg tør frit sige det er umuligt, thi selv mellem Theologer har det Forhold neppe nogensinde, mindre i det Hele havt Sted, end sige mellem

hine. Nei, den *brede* Vei er ikke Livets eller Troens, om Jesus har Ret, at i **læg 11 r4** troende Aldre faa reentud bekiende deres Vantro, offenkjærlig *nægte* Troen, det er intet Under, men Man maa see lidt dybere, naar Man vil vide Beskeed. At derimod vel aldrig en dyb Tænkter var i *Hovedet* aldeles vantro, indrømmer jeg gierne, og det har sin gode Grund. Mellem de 5 nævnte, har jeg sagt min Mening om Leibnizes Christendom, Keplers⁸⁸ var maaske det Samme at sige om, Newton⁸⁹ har \jæg\ i Bogen omtalt som Christen, thi jeg troer han var det, og saavidt jeg kiender Boyle⁹⁰ og Haller⁹¹ vare de det ogsaa, men hvad beviser Dette? jeg har jo aldrig sagt det Galskab, at en Astronom eller Physiker ei kunde være Christen.

Endelig maa jeg berøre en forunderlig Ting, som > Ting. Som Beviis paa, at jeg forsætlig lukker Øinene for vor Tids Fortrin i Videnskabelighed, anføres ikke allene mit Skyggerids af vor Tids Undervisning og Opdragelse som jeg tør sige er gjort efter Naturen, men ogsaa min /A/ Klage over, at det Ny Testamente ei længere læses i de latinske Skoler. Mine Ord ere // **læg 11 v2** her saaledes /for/vendte, som om jeg beklagede, at Man nu ikke lærte Græsk af det Ny Testamente, men jeg beklager kun at Man under Paaskud af at sørge for det rene Grædsk, har udskudt det Ny Testamente, og paastaaer at var det ogsaa Vinding for græsk Sprogkundskab, da var den dyrekiøbt, paastaaer endelig, at det hvorfor Christne *fornemmelig* bør lære Grædsk, er for at kunne forstaa den hellige Skrift. Kan og vil R. modsige dette? det vil jeg ikke tro, men heller tænke at han har misforstaaet mig, og gientage her lydelig og trængende paa Christendoms Vegne min Bøn til Landsfaderen og alle Vedkommende, at denne Feil maa rettes, at *de* dog ikke maa høres, som sige at Christne bør fordømme Bibelens Læsning for at faae bedre Forstand paa hedske Bøger, som, saa udmærkede de og kan være jo dog ei ere nogen Salighedssag, og som /baade/ desuden saare godt baade kan blive forstaaede og ere blevne det, uagtet Man i Skolen læste det Ny Testamentes Grædsk. //

⁹²**læg 12 r1** [*Slan*]ge-kiærlighed, thi /Man veed at/ Slangen var den første Tvivler paa Jorden, og Tvivl er Moder til alt dette Slags Philosophie. Saalænge et Menneske troer paa Gud kan /det/ han aldrig tage sig for at ville udgrunde /hvordan/ om der er en Gud til og hvorfra Verden er kommet, og hvad det er vi kalde en Sjæl, men vel kan en troende Mand i en tvivlende Alder efter-grunde Beviserne

/for G/ for Guds Tilværelse og vort Forhold til Ham. Kaste vi et Blik paa, Philosophiens Historie da finde vi ogsaa, at ligesom dens Vugge stod i Asiens mest fordærvede Stæder, saaledes forsvinder dens Navn, eller betegner kun Logiken i /alle/ hver troende Alder, først naar Troen bekjæmpes er den Fiendernes Løsen og reiser sig da som /v/ Voldgiftsmand i Aandens Rige. Som anvendt, som fysisk Grublen i videste Forstand, giennemlevede den kummerlig /Troens \Christendoms\ Alder skjult under Naturens Kaabe medens Logiken i Troens Tjeneste bærer med Rette dens Navn, men naar Zion er ubevogtet kaster den Kaaben og viser sig reen, det er nøgen tilskue det/ det sidste uchristelige Tidsrum, medens Logiken i Troens Tjeneste bærer dens Navn, men // læg 12 v1 da Folk ønskede at blive Troen qvit, formummede den sig som Historie, og nægtede Aabenbaringsens Virkelighed, og da /den her bl/ Man nu gladelig \overfløttede til den Troens Levning, kastede den Kaaben og fremstod reen det er nøgen med et selvgjort Patent paa at være Naturens og Historiens Herre, ja den Herre, for hvem Gud skulde godtgjøre sin Ret til at være og styre eller ogsaa vige den Pladsen. Det er nu kommet saavidt at Man kan uskammet sige om Gud og Hans Ord hvad Man vil, men at tale et Ord mod Philosophien det er Majestætsforbrydelse om Man saa ogsaa taler i Guds Navn Andet Vidnesbyrd behøver Man dog virkelig ikke om at vi leve i en ugudelig Alder og er det nu vist at de fysiske Videnskaber ere med Mathematiken de mestyndede maatte Man allerede deraf formode en Sammenhæng Menneskene i det mindste maa synes der er mellem disse og Ugudelighed. Skal jeg nu sige min hele Mening om Philosophien da er det denne: ingen Christen kan øve eller ynde en Grublen som vil være ubundet af Guds Ord, thi den forudsætter Vantro, men at ville /udgrunde/ \eftergrunde\ Forbin/ // læg 12 r2 delsen mellem den aabenbarede Sandhed og vore Tanker, vore indvortes Vilkaar og Sammenhængen mellem det Synlige og Usynlige i Overensstemmelse med Troens Regel, hvilket er Fornuftens sande Visdomskiærlighed, det ligger i Fornuftens Natur og maa, naar der grundes med et alvorligt og gudfrygtigt Sind, lede til glædeligt Lys over hele Tilværelsen. Leibniz og nogle af de sidste christne Theologer philosopherede tildels saaledes, og saae mange herlige Glimt, men Ulykken var, den faste Tro manglede og Man ledte mere efter Noget, der kunde siges til Troens Forsvar end Man lod den som en Herre omvandre i Aandens Rige, og bese sine Eiendomme. Denne Bedrifts rette Navn er *Logik*, thi det er

Fornuftens Bestræbelse ved Hjælp af sin Grundlov, *Modsigelsens Grundsætning*, at forstaae /Sandheden/ og sammenkiæde de Sandheder den ei af sig selv kunde finde og ei nægter at udgrunde.

Nu staaer tilbage at omtale min Paastand at hvor de physiske og mathematiske Videnskaber ret blomstre, der er det aandelige Træ /sig/ sin Udgang nær, der er boglærd Tankesyssel snart forbi. Er det vist // læg 12 v2 at disse Videnskaber aldrig kan blomstre ret saalænge Aabenbaringstroen er levende, hvilket forhen er beviist og vel ei i vor Tid behøver noget Beviis da Man finder Paastanden vel i hver Litterærhistorie, er det ydermere vist at Staten /falder med Troen og at/ ikke længe kan overleve Troen, og hine Videnskaber ei heller Staten, da maa det og være vist at dens Blomstring er et vist Forvarsel baade for Statens og dens egen Undergang. Det lader sig forresten klart bevise paa flere Maader. Man kunde ogsaa her begynde med Egennyttens, der vel ei som endeel Philosopher mene er Menneskelivets Grund altsaa Gud, men dog dets /F/ Ødelægger, /og Djævel/ Man kunde mathematisk demonstrere, hvorledes dens Territorium voxer ligesom Troens aftager og hvor nødvendig den paa en vis /Pungt/ Punct maa tilraade at lægge sig efter de Videnskaber som paa een gang love Seier over Troen og reel Gevinst, men at den atter paa en nær Punct ogsaa maa fraaade at dyrke disse, da Troen er overvundet og Tid og Tanke paa anden Maade kan anvendes til langt vissere og større Vinding. Man kunde // læg 12 r3 begynde ved Fraadserie Drukkenskab og Uteerlighed og bevise hvorledes disses Herredømme maa tage til, ligesom Troens aftager, og gjøre Menneskene /usk/ uvillige og uduelige til al stærk Tankesyssel just imedens hine Videnskaber dyrkes for Vantroens og Egennyttens Regning. Man kunde gaae ud fra begge Puncter og mødes der, hvor Man foruden Een til at skrive Almanakker nogle Regnemestre, Landmaalere og Taskenspillere, ei skulde finde stort andet tilbage af Boglærdom end Medicin og Jura som opholdtes af de daglig voxende Sygdomme og Processer, men hvortil nyttede al denne Bevisførelse, de som tro at Man kan blive en dygtig Videnskabsmand enten Gud vil eller ikke, eller at Gud har lavet det saa, at Man kan trodse Ham og Hans Lov saameget Man vil, og dog være lige dygtig, de vilde ei heller tro dette, og de som tro paa Gud, tro mig vel i Hovedsagen uden videre Beviis, naar de besinde sig lidt, og endelig er det mig det samme, om Physik og Mathematik kunde blomstre i tusind Aar paa Troens Grav, thi det veed jeg, at aldrig skal // læg 12 v3 dog den Physik finde en

Urt mod Døden eller en Lædskedrik til Helvede, aldrig skal den Mathematik opfinde et Luftskib⁹³ hvorpaa den kan flyve enten til Gud eller fra Ham, det veed jeg, at Fred her og Salighed hisset kommer ene af Troen, /blandt/ af Troen paa Jesum Christum, og, o Menneske, hvad hjalp /dog/ det dig da, om du, og al Verden med dig kunde lære Tal paa Himlens Stjerner og Havets Sand, paa Jordens Kryb Skovens Blade, /For/ Forfængelighed er Alt under Solen, og naar Elementerne smelte⁹⁴, hvad er da Kundskaben værd, Kundskaben forgaaer, og kun disse tre blive: Tro, Haab og Kiærlighed men Kiærlighed ypperst af Alt⁹⁵.

Enddog jeg maa bekiende, at jeg er inderlig kied af den lange Tale /om Ting/ der vel ei kan gavne stort, maa jeg dog vel kortelig omtale de Galskaber og Modsigelser i det Enkelte, jeg sigtes for.

Jeg skal have talet daarlig ved at sige: (side 361) Polyb ansaae Historien for et Virvar af Tilfælde, som Man ved de forrige Tidens Undervisning skulde lære at beherske, og R. spørger hvordan Man // læg 12 r4 skal lære at beherske Tilfælde? Jeg maa svare ærlig at jeg veed det ikke, det maa Polyb /vide thi/ selv svare for, thi jeg har aldrig sagt, at han lærte den Konst, men meget mere at hans Klogskab hverken friede Achaia fra Undergang eller ham selv fra at slæbes til Rom. Spottende med det Daarskab at ville beherske Tingenes Gang, hvori menneskelig Klogskab hvert Øieblik strander paa hvad den maa kalde Tilfælde, udtrykte jeg mig saa, og havde jeg Uret. Antog Polyb ingen Tilfælde i Historien, da har jeg Uret efter Ordene, men ikke efter Mening, antog han dem som han jo gjorde, da har jeg Ret, uagtet han, som andre kloge Mænd af den nærmeste Sædvanlighed udledte Regler der skulde gælde hvis intet Tilfælde indløb.

Side 269⁹⁶ skal jeg have sagt, at \hos\ Joseph den andens oprørske Undersaatter var mere Tro end /h/ i de fleste andre Europas Lande, og at jeg her modsiger mig selv vil R. bevise saaledes: den Tro som besjælede dem forsaavidt de vare i Opposition mod Keiseren var jo antiluthersk, saasom alle Keiserens Kirkereformer vare reen protestantiske. // læg 12 v4. Alt dette er saare vrangt, thi for det første har jeg ikke engang sagt hvad mig tillægges, men mine Ord ere: Imidlertid viste selv /den/ den Modstand Joseph fandt, at der hos hans Undersaatter var mere Kraft, *vel* og mere Tro tilstæde end i de fleste andre europæiske Lande. Jeg har da ikke engang afgjort sagt, at der var mere Tro, /end mindre at det var den/ ei heller at det var *den* der satte dem i Opposition til Keiseren, men meget mere forhen angi-

vet som Hovedgrund til Modstanden at han vilde skille dem ved arvede Rettigheder For det andet, dersom det havde været saa, at Troen satte dem i Opposition til Keiseren, og /det/ vist vare Mange misfornøjede med Keiserens Anstalter, netop fordi de vare troende, maatte jeg da ikke sige det? selv om jeg havde den ravgale Mening at der ei var \sand\ Tro udenfor den lutherske Kirke, saa ere jo dog ei de fleste Lande i Europa lutherske /og der ere jo mange Lutheraner i Ungarn/ og i Forhold kunde \end\da Josephs Folk have mest Tro. For det tredie maatte Man selv gjøre en saare vrang Tro Ret til at fortørnes paa //

⁹⁷**læg 13 r1** [*Slan*]gekiærlighed thi Slangen var den første Tvivler paa Jorden og Tvivl er Sjælen i denne Videnskab. Saalænge et Menneske troer paa Gud, tager han sig /s/ ikke for at udgrunde *om* der er en Gud til og *om* vi have en Sjæl, og kun i en tvivlende Alder vil en troende Mand finde det værd at eftergrunde og konstig opstille *Beviser* for Guds Tilværelse. Kaste vi nu et Blik paa Philosophiens Historie, da finde vi, at det var i Asiens mest ryggesløse Stæder den vi saaledes kiende først fremkom, som en Modsætning til Folketroen⁹⁸. Vilde Man tænke at det blot var i Modsætning til Fablerne som hardtad aldeles havde /be/ opslugt Sandheden da hindres Man dog derfra ved at see at de første Philosopher ingenlunde lagde an paa at bevise Guds Tilværelse, men at *afbevise* den, at sammenblende Gud og Verden, og længe varede det ikke før Sophist (Viismand) blev Udtrykket for et Menneske, der med kløgtige // **læg 13 v1** Indfald stræbde at forvirre alle Begreber om Ret og Uret, Sandhed og Løgn, og saaledes føre Menneskene til den høieste Ligegyldighed for alt Høit og Helligt, til at vurdere Tanker og Begreber /ligesom Ting/ og Følelser ligesom Ting, efter den timelige Lyst eller Nytte Man kunde vente af dem eller miste ved dem⁹⁹. Da opvakte Gud den herlige Socrates som anvendte den vaagnede Fornuft til at vise den spidsfindige Kløgts Tomhed og Falskhed og til i Gudsfrygt at eftergrunde baade de Vidnesbyrd Skabningen aflagde om Skaberen og de Visheder Samvittigheden gav om Ret og Uret. Man har sagt at han drog Philosophien fra Himlen til Jorden, men Man skulde hellere sige at han løftede den fra Jorden mod Himmelen, thi han kaldte kun /F/ Fornuften fra Luften hvor den gøglede, ned til Jorden for derfra at skue mod Himlen og ordne Livet efter Guds Villie. // **læg 13 r2** Han var Philosoph i Ordets rette Betydning, men han hadede og foragtede

ogsaa al vild Grublen, alt hvad som ei kunde bidrage til at gjøre Mennesket dygtigt til at omgaaes viselig og værdelig heneden og komme til Gud efter Døden. Han levede ikke for at gruble men han grublede kun for at /veiledes/ leve. Forgiæves søge vi saadanne Guds og Menneskens Venner mellem hans navnkundige Lærlinge, thi selv Plato vilde flyve uden Vinger og bortvendte Opmærksomheden fra det ene Nødvendige til dels vild Grublen dels unyttig Spidsfindighed, og saaledes, skiøndt mod sin Villie, Formand for en ny Sværm af Sophister

Noter

- ¹ MT. 10,29.
- ² 1. Kor. 13,9.12.
- ³ Ps. 119,105.
- ⁴ Ps. 36,10 - 1. Kor. 13,9.
- ⁵ Grundtvig tilføjer et r til verbet gribe og forstyrrer derved meningen i teksten.
- ⁶ Ap. Gern. 17,28
- ⁷ 1. Kor. 15,28.
- ⁸ Johs. 8,32.
- ⁹ Grundtvig indfører her kontradiktionsprincippet, se hertil *Høirup, Henning: Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig. Kbh. 1949 (fremover fork. Høirup: Grundtvigs Syn.*
- ¹⁰ Hermed menes, at vedkommende selv løber risikoen.
- ¹¹ Johs. Åb. 20,11; Mt. 25,41.
- ¹² Reinhard, Franz Volkmar (1753-1812) tysk teolog og gejstlig.
- ¹³ Johs. 11,49-52.
- ¹⁴ Meningen i dette tekstafsnit er ikke klar. Måske har Grundtvig glemt et eller flere ord.
- ¹⁵ Lykkebringende genstand med et magisk tegn.
- ¹⁶ Proteus var ifølge græsk mytologi en halvgud, boende på øen Faros ved Nilens munding. Han var søgt som spåmand, men prøvede at unddrage sig dette ved at påtage sig alle mulige skikkelser og således slippe for at meddele sin viden.

- ¹⁷ Grundtvigs økumeniske holdning midt i hans mest luthersk-ortodokse periode er bemærkelsesværdig.
- ¹⁸ Grundtvig benytter - som det ofte sker - organisme billedet (1, Kor. 12,27) om staten.
- ¹⁹ Grundtvig tænker utvivlsomt på opdragelsen i den græske bystat Sparta.
- ²⁰ Dvs. Muslimer.
- ²¹ 1. Johs. 2,19.
- ²² Se hertil Kim A. Pedersen: Grundtvigs natursyn *Grundtvig Studier 1989-1990*.
- ²³ Grundtvig tænker på fortalen til B-udgaven af *Kant, Im.: Kritik der reinen Vernunft, B-Ausgabe, Berlin 1925*. Citatet, hvor Kant taler om at sætte grænser for fornuften for at gøre plads for troen, bringer Kant i B-udgavens fortale s. XXX.
- ²⁴ Grundtvig tænker måske på astrologien.
- ²⁵ Grundtvig har nok Spinoza-påvirkede tilhængere af det mekaniske verdensbillede i tankerne.
- ²⁶ Grundtvig når i sit hurtige rids af forholdet mellem videnskab og religion frem til filosofen F.W.J. Schelling (1775-1854). Det er næppe Schellings naturfilosofiske skrifter, snarere *Philosophie und Religion*, Schellings Werke, Stuttgart 1856-61, VI, Grundtvig har i tankerne.
- ²⁷ J. J. L. Lalande (1732-1807), fransk astronom. Den berømte udtalelse, som skal være faldet i samtale med Napoleon, er senere brugt på ny af den russiske astronaut Gagarin.
- ²⁸ Grundtvig tænker på naturfilosoffen Thales fra Milet, ca. 600 f. Kristus, der bestemmer vandet som det eneste egentlige grundstof.
- ²⁹ Alkymi, hvis okkulte aspekter Grundtvig drager frem.
- ³⁰ Leviathan, fabeldyr, stort sødyr i Det Gamle Testamente, f. eks. Esajas 27,1.

- ³¹ Historien er for Grundtvig den videnskab, der peger på Gud. Den nævnte form for naturvidenskab er fysikoteologien, der gennem hele 1700-tallet dyrkedes med iver. Fysikoteologien arbejder med den naturlige gudserkendelse, der giver sig af skaberværkets storhed, dets hensigtsmæssige og harmoniske indretning.
- ³² Atomismen formuleredes af Demokrit (ca. 460-360 f. Kr.) og i nyere tid af franskmændene Pierre Gassendi (1592-1655) - det er nok sidstnævnte, Grundtvig har i tankerne.
- ³³ Schelling, der var teologisk kandidat, lod sig uddanne til læge og forsøgte at udnytte sin naturfilosofi praktisk, idet polaritetsideen - magnetismens princip - var ledende. Dette forbinder Grundtvig med fænomenet dyrisk magnetisme, en teori om planeters indvirkning på legemer og legemers vekselvirkning, fremsat af Fr. Mesmer (1733-1815), der brugte teorien til tvivlsomme helbredelser og en tid praktiserede i Paris.
- ³⁴ For Grundtvig rummer naturfilosofien erkendelser, som benyttes i Gudfjendtligt øjemed.
- ³⁵ Disse tanker, der forbinder treenighedslære og eskatologi, findes i Grundtvigs tidlige forfatterskab, Se *Kim A. Pedersen: Grundtvigs Natursyn Grundtvig Studier 1989-90*. Tilsyneladende har ideen om cirkelens kvadratur optaget Grundtvig under den bekendte palmesøndagsgudstjeneste i 1867, se *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig*, v. H. Høirup og Steen Johansen, Kbh. 1948, s. 293.
- ³⁶ Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781), tysk kritiker, bibliotekar og forfatter. Citatet har været vanskeligt at eftervise og findes tilsyneladende ikke i Lessings skrifter i den form, Grundtvig giver det. Ordet »Wortgrübeleï« optræder i skriftet *Über eine zeitige Aufgabe* i Lessing, *Gesammelte Werke*, Berlin 1956 s. 553, men uden at indgå i den sammenhæng, Grundtvig her mener at gengive.
- ³⁷ Udtrykket »tilsove« kan ifølge *Ordbog Over Det Danske Sprog, Udgivet af Det Danske sprog og Litteraturselskab, Bind 1-28, Kbh. 1919-1956*, bind 23, 1946, s. 1410 bruges i betydningen »sove sig noget til« eller »sove sig til noget«, dvs. modtage noget, medens man sover, og altså ikke yder en indsats for at modtage det. I den her givne sammenhæng må tanken være, at filologi, oversættelsesarbejde fører indsigter med sig, som man ikke har sigtet mod at finde.

- ³⁸ »Jeg synes (eller) / jeg ser mig selv dø to gange« Grundtvig citerer Æsops fabel om den døende løve, se *Leo senex, aper, Taurus et Asinus i Aesopica*, coll. by Ben Edwin Perry, *The Univ. of Illinois, Baltimore, Maryland 1952, I-II, I* nr. 481 s. 560. Fabelen synes her at have en lidt anden sproglig udformning.
- ³⁹ 1. Mosebog 11,1-9.
- ⁴⁰ Chr. Bastholm (1740-1819), førende dansk oplysningsteolog, udgav 1787 *Philosophie for U lærde*.
- ⁴¹ Grundtvig udnytter den danske forfatter Ludvig Holbergs (1684-1754) *Den politiske Kandestøber*.
- ⁴² Antik filosofisk retning (ca. 450 f. Kr.), repræsenteret af bl.a. Protagoras og Georgias. Med tiden blev betegnelsen et skældsord.
- ⁴³ 1. Mosebog 3,1-19.
- ⁴⁴ Grundtvig har evt. Spinozas eller Schellings filosofi i tankerne. Tanken om verdensånden går tilbage til antikken, se N.F.S. Grundtvig, *Udvalgte Skrifter v. H. Begtrup I-X, Kbh. 1904-1909, IX*, s. 531.
- ⁴⁵ Den skeptiske empirismes standpunkt.
- ⁴⁶ Gammelt dansk ord for blomst.
- ⁴⁷ Tanken må være, at ligesom mennesket i en fetisch, en kunstigt lavet genstand, der tilbedes, skaber sin egen gud, mener filosofien ligeledes at råde over, hvorvidt Gud eksisterer eller ikke.
- ⁴⁸ Schellings lære om den absolutte identitet, se *C. I. Scharling: Grundtvig og Romantiken, belyst ved hans Forhold til Schellings Filosofi, Kbh. 1848* s. 33.
- ⁴⁹ Grundtvig tænker her eskatologisk, se *Kim A. Pedersen: Grundtvigs natursyn, Grundtvig Studier 1989-1990*, s. 71 og Mt. 24,16-17.
- ⁵⁰ Grundtvigs overvejelser i tidsskriftet *Danne-Virke* i afhandlingen *Om Aabenbaring, Konst og Vidskab, Danne-Virke III* s. 215;223-229 er af lignende art.
- ⁵¹ Grundtvig accepterer, men omtolker oplysningstidens selvforståelse.

- ⁵² Se *Høirup: Grundtvigs Syn* s. 233-234.
- ⁵³ Ledesten vil sige kompas, idet de tidlige kompasser bestod af en magnet-jernsten liggende i vand.
- ⁵⁴ Stedet er interessant i forbindelse med den løbende debat om Grundtvigs sidste digt, *Gammel nok er nu jeg blevet*, se William Michelsens bidrag her i årbogen.
- ⁵⁵ Anders Gamborg (1753-1833), dansk filosof, der i nævnte værk (*Nysa, oder Philosophisch-Historische Abhandlung über Genesis II. III. Kbh. 1790, da Udg. 1791*) forklarer den bibelske syndefaldsberetning på naturlig måde.
- ⁵⁶ Samme tanke findes hos H. Steffens: *Indledning til filosofiske forelæsninger, Kbh. 1803, Gyldendal 1968* s. 125;129.
- ⁵⁷ Se *Grundtvig, N.F.S.: Skal vi troe paa Gud eller Athene? Eller om Tro og Fornuft, Kbh. 1814* s. 7 (2. Kor. 10,3-6).
- ⁵⁸ Grundtvig hævder troens og fornuftens overensstemmelse, se det næstfølgende bidrag i *Grundtvig Studier*.
- ⁵⁹ Lignende tanker i *N.F.S. Grundtvig: Imod den lille Anklager*, det er prof. H.C. Ørsted, med Beviis for at Schellings Philosophie er uchristelig, ugudeligt og løgnagtig, Kbh. 1815 s. 100-106.
- ⁶⁰ Sammenhængen *tænkende i Aabenbaringstroens Ledebaand* er understreget. Understregningen er foretaget med blyant og skyldes derfor næppe Grundtvig selv.
- ⁶¹ 1. Kor. 13,9.
- ⁶² Rom 1,19-20.
- ⁶³ Johs. 14,4.
- ⁶⁴ Ps. 111,10.
- ⁶⁵ Ps. 119,105.
- ⁶⁶ Johs. 8,7.

- ⁶⁷ Polyb el. Polybios (ca. 210-128 f.Kr.) græsk historieskriver.
- ⁶⁸ Josef d. 2. (1741-1790), tysk-romersk kejser, hersker i de østrig-ungarske arvelande, hvor han forsøgte at gennemføre kirkelige og verdslige reformer i oplysningstidens ånd.
- ⁶⁹ Reinhold, Karl Leonhard (1758-1828), tysk filosof. Det nævnte værk udkom 1786 (ny udg. 1789).
- ⁷⁰ F. L. Stolberg (1750-1819), tysk greve, dansk gesandt i Berlin, forfatter, konverterede til den romersk-katolske kirke.
- ⁷¹ Ap. Gern. 10,34-35.
- ⁷² Valdemar d. 2. (1170-1241), dansk konge.
- ⁷³ Grevens Fejde, borgerkrig i Danmark 1534-1536.
- ⁷⁴ Joachim Rønnow (ca 1495-1544), dansk katolsk kirkemand.
- ⁷⁵ Ove Bille (ca 1480-1555), dansk gejstlig, biskop i Århus 1520.
- ⁷⁶ Hans Tavsén (1494-1561), dansk reformator.
- ⁷⁷ Christian d. 3. (1503-1559), dansk konge.
- ⁷⁸ George Washington (1732-1799), præsident for De Forenede Stater.
- ⁷⁹ Benjamin Franklin (1706-1790), amerikansk statsmand og fysiker.
- ⁸⁰ Mk. 9,24.
- ⁸¹ Trykt i *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere 1807*.
- ⁸² Erasmus Desiderius, kaldet Erasmus af Rotterdam (1466-1536), hollandsk teolog og renæssancehumanist.
- ⁸³ Michaelis, Johann David (1717-1791), tysk filosof og teolog.
- ⁸⁴ J. G. Herder (1744-1803), tysk digter og historiker.
- ⁸⁵ G. W. Leibniz (1646-1716), tysk filosof.

- ⁸⁶ Opkaldt efter dens stifter Chr. Wolf (1679-1754), tysk filosof.
- ⁸⁷ Benjamin Franklin opfandt 1752 lynaflederen, opfindelsen blev kendt i Frankrig samme år gennem en bogudgivelse og vakte jubel. Jean Baptiste Le Rond D'Alembert (1717-1783) fransk greve, medudgiver af encyklopædien, naturvidenskabsmand, radikal empirist. Citatet går ikke tilbage til D'Alembert, men til en anden fransk oplysningstænkter, Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781). Turgot satte citatet, der i sin fulde længde lyder *Eripuit coelo fulmen, mox sceptrum tyrannis* (han fravristede først himlen lynet, derefter tyrannerne sceptrerne), men ofte gengives som *Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis* (han fravristede himmelen lynet og tyrannerne sceptret) under Franklins buste for derved at angive Franklins indsats indenfor naturvidenskaberne og i den amerikanske frihedskrig. Citatet har et antikt forlæg i *Marcus Manilius: Astronomica (Astr. Libr. quinq. v. F. Jacob, Berlin 1846, vers 104)*.
- ⁸⁸ J. Kepler (1571-1630), tysk astronom.
- ⁸⁹ Isaac Newton (1642-1727), engelsk fysiker.
- ⁹⁰ R. Boyle (1626-1691), engelsk kemiker.
- ⁹¹ A. v. Haller (1708-1777), schweizisk forfatter og videnskabsmand.
- ⁹² Her begynder et nyt udkast til tekstsammenhængen **læg 5v4-6r1**.
- ⁹³ Luftskebet, luftballonen blev opfundet i Frankrig 1783.
- ⁹⁴ 2. Pet. 3,10.
- ⁹⁵ 1. Kor. 13,13.
- ⁹⁶ Udkast til tekstsammenhængen **læg 9 v4-læg 10 v1**.
- ⁹⁷ Udkast til tekstsammenhængen **læg 5v4-6r1**.
- ⁹⁸ Jævnfør ovennævnte Thales af Milet, der indleder den rationelle tænkningens historie.
- ⁹⁹ Grundtvig opfatter sofisterne som tilhængere af en form for nominalisme, der gør benævnelsen af genstande tilfældig.